

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

Э-мэйл: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

ШЫН

№ 51
(18326)

2013 чылдың
АПРЕЛЬ 30,
вторник
Садар өртээ
5 рубль

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

<http://shyn.ru>

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы-биле

Тываның эргим чурттакчылары болгаш аалчылары!

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы — май 1-биле чүректин ханызындан чедирген байырымысты хүлээп ап көрүңер! Ол хүн бистиң шуптувуска бойдустан одунганының база чартынганының байырлалы болгаш амыдырал-чаартылгазының база сайзыралының хүнү болур.

Май 1-ниң ээлчеглиг хүнүн Тыва политиктиг болгаш социал турум чоруктуң, националдар аразының болгаш хөй-ниитиниң ээлээржилгезиниң байдалдарында уткуп барар. Төлевилеттинген планнарны чогулгалыг үседиринге болгаш тургузушкунуң оруу-биле бистиң төрөөн булуңушту улам ыңай бурунгаар-адырынга быжыг үндезин ол болуп турар.

Эрткен чылын Чазактың кылып чоруткан кылының дугайында отчетту бүгү чон байыр-биле бүдүүзүндө сайгарып чугаалашкан. Бойдус болгаш техногенниг халаптар, делегейде болгаш бистиң чуртувуста экономиктиг-онза, нарын байдалдар тургустунза-даа, чүгле чедип алган өндүрүшү камгалап алган эвес, чамдык таныйшкыннар талазы-биле бурунгаар базым-ны кылып шыдаан бис.

Хамыктың мурнунда чоннуң амыдыралының ыкары экижээн. Чыл дургузунда айда ортумак кыл төлевири республикада ниитизи-биле 14,4 рубль, бир чурттакчының акша орулгазы—6,2 хуу экен. Чаа-чаа ажылдаар олуттарны тургуска-ның ачызында ажылы чок кижилерниң саны 3 муң кижиге кызырылган. Чуртталга шөлүнүң дуунуң бедик темпирин хевээр арттырып, алдың бүгү чүзүнүнү баш санын өстүрүп,

үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин улгаттырып шыдаан бис.

Амгы үеде биске идепкейлиг болгаш сагын-гыр-тывынгыр, чүткүлдүг болгаш оон-биле кады социал харысалганы медеп билир кижилер херек болуп турар. Күш-ажылдың ат-алдарын каттап тургузары, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың бүгү хевирлерин сайзырадыры—республиканың күүсекчи болгаш хоойлужулга органнының ажыл-чорудулгазының кол угланышкыннары-ның бирээзи болуп арткан.

Тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң чылын уламчылавышаан, биче болгаш ортумак бизнести деткири-биле 92 миллион ажыг рубльди шилчиткен, ол дээрже 2011 чылдаазынга деңзэрге, ийи катап хөй түңдүр.

Республиканың чонунуң хөй кезин тургустунган бергелерни медеп билип, келир үеге бүзүрелдиг чоруун көргүзүп, четпестерни чайладыр талазы-биле алдынып турар хемчеглерге бүзүрүп турар дээрзин Чазактың чон мурнунга кылган өтчеу бадыткап көргүскен. Бо бүгү чүүлдер биске келир үеже бүзүрелдиг көөрүңге дузалап турар.

Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң болгаш бистиң найысылалывыстың үндөзлөп тургустунганының 100 чылы — бистиң мурнувуста онзагай болушкуннар-дыр. Кайгамчык юбилейлерни төлөпиг уткууру-биле бистиң чаңгыс чер-чуртуугларывыс бүгү күженишкын-нерин үндүрер дээрзинге бүзүрээр бис.

Май 1—частың байырлалы. Амыдыралдың эки болурун, ажыл-агыйга чедишкыннерни, өг-бүлөгө аас-кежин час-биле холбаштырып турар бис. Байырлалдың бо хүнүндө силерге, эргим

чаңгыс чер-чуртуугларывыс, бүгү-ле эгелээшкын-нериңерге чедишкыннерни, быжыг кадыкшылды, кайгамчык чаксы сеткил-хөөннү күзедивис.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К.ДАВАА.

Тыва Республиканың эргим чурттакчылары!

Частың болгаш Күш-ажылдың хүнү-биле, Тыва Республиканың Конституциязының хүнү-биле болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиеллениң 68 чыл ою-биле чүректин ханызындан чедирген байырымны хүлээп ап көрүңер!

Ол күрүне байырлалдары Россияның болгаш Тываның хамаатыларынга аажок улуг уjur-дузалыг. Майның Бири—частың, күш-ажылдың болгаш тургузушкунуң демдээ.

Тиеллеге хүнүндө делегейни фашизмден камгалаан совет улуска сактышкынның езулалын кылып, хүндүткелди көргүзүп турар бис. Адалар-ның болгаш кырган-адаларның салгалдарының маадырлыг чоруу—Ада-чуртка чайгылыш чок бараан болурунун чырыктыгы үлегери.

Тыва Республиканың Конституциязы бистиң республикавыстың сайзыралының быжыг үндезини болган. Чоргаарлары чүүлдеривис бар.

Тыва Республиканың чурттакчыларынга аас-кежин, кадыкшылды болгаш чаагай чүүлдерни, Тываның болгаш Россияның чаагай чоруу дээш күш-ажылга чедишкыннерни күзедим!

Хүндүткел-биле,

Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор А.С.ПОПОВ.

ТЫВА ЧОННУҢ ЧОРГААРАЛЫ

Тыва Республиканың Национал оркестри тургустунгандан бээр 10 чыл юбилейин Национал хөгжүм-шини театрынга апрель 28-те улуг программалыг концерт-биле демдеглээн.

Оркестриниң хөгжүмчүлериниң мөгейикчилери чурттан чуртка келген. Тыва хөгжүм херекселдериниң музыказынга дыка ынак хөгжүм башкызы тыва Балдаңның күженишкын-биле бо оркестр 2003 чылда үндөзлөтүнгөн, дыңнак-парның сонургалын кончук дүрген чаалап ал, Тывага болгаш Россияга эвес, а даштыкы

чурттарга база ат-сурагы апарып, улустар аразында конкурстарның болгаш фестивалдарның шаңналдарын чаалап ап эгелээн. Бо оркестриниң онзагай талазы — оон хөгжүмчүлери хөгжүм херекселдеринге чүгле тергин ойнаар эвес, а тыва улустуң сыгыт-хөөмейиниң шупту хевирлерин күүседир.

Концертти «Тыва американ», Тыва Республиканың алдарлыг артизи Шон Куирк арыг тыва дылга чарлап, чыылган чонга байыр чедире бээрже, көрүкчүлөр диңмитиг адыш часкап, хүлээп алганнар.

Тыва Национал оркестриниң концертинге чалаткан республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол: «Тыва национал оркестр — бистиң чонувустуң чоргааралы. Оон ачызында бистиң өгбелеривистиң ыры-шоору бир янзы дыңналып, бистиң улуг чуртувустуң шупту булуңнарынга дыңналып, даштыкы чурттарда чаңгылы берген. Оркестриниң составында бүгү делегейге билдингир ансамбльдер бар. Делегейниң эң «чырык сылдыстары» оон сценазынга ойнаксаар Нью-Йорктун «Карнеги-холлеге» чайынналы берген «Алаш» ансамбль оларның бирээзи. Бистиң бурунгуларывыстың аялгалары амгы үеңиң хөгжүмү-биле аянашкаш, тыва музыка уран чүүлүнү онзагай академиязы апарган» — деп чугаалаан.

Оркестриниң коллективинге юбилейи-биле байыр чедиргеш, оон артистеринге хүндүлүг аттарны тыпсырын Шолбан Кара-оол дыңнадырга, көрүкчүлөр демниг адыш часкаашкыны-биле өөрүшкүзүн илереткен.

Тываның Баштыңының Чарлыы-биле оркестриниң уран чүүл удуртукчузу Оксана Түлүш «Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы», оркестриниң солизи Айлана Ондар «Тыва Республиканың алдарлыг артизи», Евгений Сарыгларга «Тыва Республиканың Улустуң хөөмейжизи», үн оператору Шолбан Ондарга «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп аттарны тывыскан.

gov.tuva.ru-дан.

Чуруктуу сайтыдан алган.

Бюджет айтырыглары

Тускай сорулгалыг программаларга...

Тываның бюджетиниң тускай сорулгалыг программалар-биле боттандыраар чарыгдалдар кезээниң хемчээли 2012 чылда 36 хуу турган болза, 2013 чылда 47,6 хуу чедир көвүдээн.

Өскээр чугаалаарга, республика бюджетиниң барык чартык кезин — 7,5 млрд. рубльди кандыг сорулгаларже, канчаар чарыгдал турарының талазы-биле чүгле саң-хөө талазы-биле специалист эвес, а республиканың чурттакчы бүрүзү таныжып, билип ап болур. Саң-хөө башкарылгазының аргаларын билдингир, көскү кылдыр тургузуп, аңаа чергелештир оларны дээштиг болдураары — ТР-ниң Чазаның бюджет системазынга хамаарыштыр реформазының кол угланышкыннарының бирээзи.

2012 чылдан тура программалыг бюджетче үе-чада аайы-биле шилчилге эгелей берген. Саң-хөө яамызы эрткен чылдың бюджетиниң чарыгдалдар кезээниң чүгле 7 хууун программалар хевиринче шилчидер деп планнап турган, ынчалза-даа херек кырында программа башкарылгазынче шупту чарыгдалдарның үштүң бир кезээн ажыр чарыгдар кылдыр эде көргөн. Оон түңнелинде республиканың каттышкан бюджетиниң 5 млрд. ажыг рубль хемчээлдиг акша-хөреңгизин 10 ведомствонун, 47 республиканың тускай сорулгалыг программаларын херек кырында боттандырылганынче хаара туткан.

Программалыг бюджет биле чаңылчаан бюджеттиң кол ылгалы — бюджет акша-хөреңгизин шүңгээди алган кижилер тодаргай сорулгалыг көргүзүлгени чедип алыры-биле дорт харысалганы хүлээнир. Ынчангаш янзы-бүрү яамылар, ведомстволар боттарының ажыл-чорудулгазын бирден бирээ чокка тодарадып, чурумчудар алаар. Программаның хемчеглериниң боттандырылганын дугайында үнелелди бээр бөдүүн кижиге безин берге эвес: бюджет акша-хөреңгизи-биле хандырткан хемчеглер күүсеттинген бе азы күүсетинмээн бе деп айтырылгарга харыы үнелелди өзүн тургузар. Оон аңгыда чурттакчы чоннуң үнелелиниң күжү күрүне болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнының ажылдакчыларының ажыл-агыйына, харын-даа оларның акша-шалыңының хемчээлинге хамаарыштыр улуг салдарны ойнаар.

Бюджеттиң билдингери, көскүзү 2016 чылга чедир долузу-биле хевирлеттинип, доостур уjurлуг. Амдызында республика бюджетиниң чүгле чамдык чүүлдери чаа хевирже шилчиттинген, оон иштинде 87 тускай сорулгалыг программалар бар. 2014 чылда бюджеттиң 60 ажыг хууун тускай сорулгалыг программаларны боттандыраар чарыгдалдар кезээ тургузар уjurлуг.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Тываның Баштыңының ажил-албаны СПОРТ ТУДУГЛАРЫ ДЕТКИМЧЕНИ АЛГАН

Күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр талазы-биле Тываның эрге-чагыргаларының куженишкенин Россияның спорт сайыды деткээн.

«2006-2015 чылдарда Россия Федерациязынга күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр» федералдыг тускай сорулгалыг программага дүүштүр Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурга культура-спорт комплекзин тутарына 800 млн. рубльди бо чылын тускайлаар. Ону Москвада ажилчын сургакчылашкын-биле чоруп турар Шолбан Кара-оолга Россияның спорт сайыды Виталий Мутко бадыткаан.

Чаа комплекске хары угда 10 муң кижикире бээр, ол дээрже Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылынга белеткелге дүүштүр туттунуп турар чугула объектилериниң бирээзи болур. Ол комплексти тутарының идеязын 2011 чылда Владимир Путин Тывага чоруп тургаш, деткээн дээрзин сагындыраал. Оон уламандан федералдыг «Ямыларга болгаш ведомстволарга дугуржулга чедип алыр аргалыг болган бис.

Культура-спорт комплекзинин тутуу бо чылын эгелээр. Объектинин нити өртээ 1,2 млрд. рубль болган. Оон кады акшаландырышкынын республика боттандырар. Ажилдарның кол-кол хемчээлин бо чылын тутуп доозарын федералдыг деткимчениң ачызында боттандырар.

Келир үениң комплекзи дээрже нити шөлү 6 муң дөрбелчин метр, ийи каът оран-сава болур. Улуг-улуг маргылдааларны болгаш культура-спорт хемчеглерин эрттирер универсалдыг арена аңаа турар. Оон аңгыда спорттун оюн хевирлерин эрттирер, ча адар болгаш хуржир залдар база тутунар.

«Спортту — бажыңнар чоогунче» деп губернатор төлөвилелин болгаш Тываның эрге-чагыргаларының көдээ спортту сайзырадырының дугайында сорулгаларын федералдыг сайыт деткээн. Россияның Спорт яамызы республикаже 10 бичии

стадионнарны чорударын, Бай-Хаакка, Чадаанага, Сарыг-Сепке күш-культура-кадыкшылга комплекстерин тутарына, кылымал карттыг футбол шөлдерин Тээли суурга болгаш Ак-Довурак хоорайга эштер бассейни тутарына деткимчени РФ-тин Спорт яамызы көргүзөр.

Россия Федерациязының спорт сайыды Виталий Мутко-биле оон соонда база катал ужурашкан соонда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол мынча деп медеглээн: «Бо сайыт-биле ужуражылгавыстың доктаамал болуп турары мээң сеткилимге аажок тааржыр-дыр. Ужурашкан санында-ла чүгле спорт дугайында чугаа кылып турар эвес, сан-чурагайларны база сайгарып турар бис. Чедишкениннеривисти-даа, четпестеривисти-даа... Виталий Леонидовичиниң спортка хамаарылгазы онзагай: ону чүгле регионда туттунган тудугларның саны эвес, спортту деткириниң хевирлери база сонугадыр».

Республикада чуртталга бажыңнарының девискээринге спорттун бичии-бичии тудугларын кылырының талазы-биле холбашкан Шолбан Валерьевичиниң эгелээшкенин талалар чугаалашкан. Регион удуртукчунуң саналын Виталий Мутко деткээн болгаш бичии стадионнар тутарына деткимче көргүзерин аазаан. «Бо чылын 10 ындыг стадионну тутарын РФ-тин Спорт яамызы акшаландырар. Ол дээрже бирээзинге-ле 1,5 млн. рубль-дир» — деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Оон аңгыда элээдилерин спорт школаларының болгаш спорттун дээди чадазының школарының баазазына Тывага спортчу курлавырының дугайында чугаа база болган. «Тывага чедип келгеш, улуг коллегия чыыр сорулгалыг мен, аңаа Өөредилге яамызының эргезинде турар элээдилериниң спорт школазын Спорт яамызынче дамчыдарының ажыктыынын дугайында чугаалажыр бис» — деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

ХАРЫЛЗААНЫ ЭКИЖИДЕРИ-БИЛЕ

Тываның Баштыңының тургускан айтырын шийтпирлээриниң талазы-биле саналдарны «Ростелеком» ААН белеткээр.

Москвага сургакчылап чорааш, Шолбан Кара-оол «Ростелеком» ААН компанияның президентизи Сергей Калугин-биле ужурашкан. Республика девискээринге харылзаа операторларына хамаарыштыр компанияның тариф политиказының, регионнуң девискээринге оон инфраструктуразын сайзырадырының айтырыгларын чугаалашкан.

«Ростелеком» ААН болза, Тываны харылзааның чаңгыс аай инфраструктуразы-биле харылзаштырып турар харылзааның кол удазын-оптика каналының ээзи болуп турар. Ол каналды «Ростелеком» ААН-ның 2009 чылда кылып эгелээни «Челябинск-Хабаровск участогунга дээрбек тургузугну организастаары, Россия Федерациязының чам-

дык-Абакан, Новокузнецк, Кызыл, Красноярск хоорайларынче чургай үнүүшкүннерин организастаары» төлөвилелге дүүштүр туткан.

Амгы үеде Абакан-Кызыл каналы 24 удазындан тургустунган, оларның 20-зи «Ростелекомга» хамааржыр. Бир удазынга медээ дамчыдарының дүргенин 100Мбит/сек. чедирер аргалыг-даа болза, Тываның чурттакчыларында Интернет четкизинче шынарлыг кирер арга чок болуп турар, ол чорук өске регионнарның, оон туржук Сибириниң федералдыг округунуң чурттакчыларына хамаарыштыр дең эвес байдалды тургузуп турар. «Харылзааның тус чер операторларына хамаарыштыр чогумчалыг политика-ның чогу Тывага телекоммуникация инфраструктуразын сайзырадырына шаптык болуп турар» — деп, Шолбан Кара-оол айтыркан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

УРУГЛАРГА

Май 15-те Өг-бүлө хүнүнге уткуштур Кызылда «Енисей» Культура бажыңының коллективи «Бичии кижиниң карактарыңче көр» деп ачы-дуза акциязын эрткен чылын бир дугаар эрттирген. Оон кол сорулгалы — Улуг-Хемниң оң талазында микрорайонда чединмес чуртталгалыг өг-бүлелерин уруг-дарыында идик-хеп-биле дузалажыры. Бо чылын ол акцияга апрель айның эгезинден белеткенгеш, 27-ниң хүнүнде эрттирген. Ниигизин-биле 100 ажыг өг-бүлелериниң уруг-дарыы боттарына эки шынарлыг идик-хепти шилип алганнар. Идик-хептиң аразында чаа идик-хеп база хөй болган. Ол дээрже бистин эгелээшк-

ДУЗАЛААН

нивисти эгезинден деткээн, бо чылын аңаа каттышкан шыдалдыг өг-бүлелер болгаш сайгарлыкчыларның дузазы-дыр деп, Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу Галина Марченко дыңнаткан.

«Бичии кижиниң карактарыңче көр» деп акцияга «Енисей» Культура бажыңының ажилдакчылары № 8, 3, 5 школаларны, «Кызыгааржы» уруглар клувун, «Сайзырал» төптү хаара туткан. Ынчангаш акция чүгле бо Культура бажыңының эвес, а бүгү хоорайның эрттирген акциязы аларган. Акция оон киржикчилеринге бараалгаткан концерт-биле доозулган.

«Шынның» медээзи.

БАШКЫ ДЕП БЕДИК АТТЫҢ «СЫЛДЫСТАРЫ»

Башкы — улуг чоргаарал-биле адаарывыс эң-не хүндүлүг сөс. Башкы — эртем «делегейиниң» чырыткызы. Шынап-ла, Башкы деп улуг үжүк-биле бижитинер мергежилдин эдлекчилери бисти шуптувусту өөредип кижизидип чоруур. Чылдың болур чаагай чаңчыл апарган башкылар мөөрейи ажылын доозуп, республиканың башкылар ниигилелиниң Башкы деп бедик аттын «сылдыстарын» апрель 25-те Улусчу чогадылга бажыңына хүндүткөп байырлаан. Аңаа бүдүн республиканың булуң бүрүзүнүң башкылары боттарының коллективтерин төлээлеп, мөөрейиниң «Тыва Республиканың чылдың башкызы — 2013», «Тыва Республиканың чылдың кижизидикчи башкызы — 2013», «Тыва дыл болгаш литература-ның тергин башкызы — 2013» база «Тускай коррекциялыг нити билгил школазының тергин башкызы — 2013» деп номинацияларга тус-тузунда мергежилдинге бердингенин бараалгаткан.

Байырлыг хемчегни ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей ажыткан. Ол чыылган башкыларга, мөөрейиниң киржикчилеринге байыр чедиришкенин чылыг-чымчак сөстөрүн

дыкчы билиңерни, уруглар-биле ажилдап билиңерни бараалгаткан силер» — деп демдеглээн.

Байыр чедиришкенин соонда хемчегниң онза кезээ — тиилекчилерни хүндүткөп байырлаары эгелээн. Баштай мөөрейиниң аңгы-аңгы номинацияларына төлөптүг башкыларны шаңнап-мактаан. «Мөөрей кичээлдеринге чогадыкчы чоруу дээш» өөрүп четтиришкениге А.Б.Суктар (Туран, Би-Хем кожуун), Т.И.Терехова (Кызылдың ада-иезиниң ажаалда-тежээлдези чок арткан уругларның школа-интернады) болгаш өскелер-даа төлөптүг болган. «Педагогиктиг мергежил дээш» номинацияны Л.Н.Беспаловага (Кызылдың № 5 гимназиязы), «Мергежилдинге бердингени дээш» — В.С.Ондар (Мугур-Аксы, Мөңгүн-Тайга), «Педагогиктиг дебют» — О.Е.Ооржак (Кызылдың № 15 лицейи), Т.С.Сандак (Туранның, Би-Хем), «Методист башкы» — А.К.Ховалыг (Хову-Аксы Чеди-Хөл), «Тиилелге дээш чүткүл» — А.В.Чангын-оол (Шуурмак, Тес-Хем), мөөрейиниң лауреаттары болган — Е.А.Светлакова (Кызылдың № 15 лицейи), У.Н.Сады (Кызыл-Чыраа, Тес-Хем) болгаш оон-даа өске башкыларга тывыскан.

К. Бичелдей мөөрейиниң номинантылары-биле.

чугаалал: «Силер, башкылар, бистин өөредилге тургузуунуң улуг «шерини» төлээлеп турар силер. Бистин холдарывыста — хөй санын аңгы-төлдүң салым-хуузу. Бо эрттирп турар мөөрейивис тергиннериниң тергиннерин илередир болгаш деткир сорулгалыг. Киржикчи бүрүзү дээрже, тиилекчи-дир, чүге дизе мөөрейиниң республика чергелиг чадазыңче кире бергени — ол тергин деп атка төлөптүг болганнарның чедишкени-дир. Силер бедик мергежилдерини көргүзүп, боттарыңарның чогаа-

«Тыва Республиканың 2013 чылдың башкызы» атка Кызылдың № 12 школазының орус дыл болгаш литература башкызы Айслу Евгеньевна Лаажал, «Тыва дылдың болгаш литератураның тергин башкызы — 2013» атка база-ла Кызылдың № 12 школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Солангы Эресовна Лопсан, «Тыва Республиканың чылдың кижизидикчи башкызы — 2013» атка Кызылдың № 29 дугаар уруглар садының кижизидикчи башкызы Шолбан Биче-ооловна Хомушку, «Тускай

аныяк башкыларны деткип өөрүңчүг-дүр. Мен Санкт-Петербург педагогиктиг колледжинин чылда дооскаш, дораан ш ажилдай бердим. Бо мөөрей дугаар киржип тур мен. Баш мөөрейинден бодумнуң ажы хамаарыштыр дыка хөй аж чүүлдерни көрүп, билип а Мөөрей моон-даа сонгаар ажы улуг идиг болур дээрзинге иде улуг» — деп өөрүшкүзү-биле үл

Валерия КОТ
А-Х. АПЫКААНЫҢ тырттыр чуруктары.

ДАЙЫН ХООЧУННАРЫНГА ДЕТКИМЧЕ

Апрель 24-те ТР-ниң Чазаа-ның хуралдаар залында Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, оларның артып калган кады кырааннарына чурттаар оран-сава садып алыры-биле

субсидия акша бээриниң комиссия хуралы болуп эрткен. Комиссияның даргазы, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө сайыдының хүлээлгезин күөседип турар Мерген Дадар-оолович Ооржак комиссия кижигүннери-биле 12 кордакчының байдалын сайгарып көргөн. Дайын хоочуннарына субсидия акшаның хемчээли 1 млн. 155 муң 600 рубль болуп турар.

Каа-Хем, Би-Хем болгаш Улуг-Хем кожууннарының чагыргазының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелдериниң начальниктери дайын хоочуннарының амыдырал-байдалын комиссияга таныштырып, деткимчени көргүзери-биле дилегни кириген. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң кадайларын база дайын хоочуннары деп эрге-

байдалга деңнээн болганда, олар база күрүнениң деткимчезин алырынче кордап болур.

Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурундан Кореяга болган дайын хөдөлүшкенинниң хоочуну, 85 харлыг Петр Максимович Гольцовтун чурттап олурар бажыңы эргилээнинден бустур четкен. Амгы үеде ол Сарыг-Сеп суурда Дружба кудумчузунда гаражтыг, улуг огородтуг делгем бажыңны садып алыр деп турар. Комиссия хуралына оон огул болгаш хоочунга бажыңны садып турар ээзи келген. Каа-Хем кожуунун чагыргазының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелиниң начальниги Светлана Соном-Байыр Кореяга дайыны Ада-чурттуң Улуг дайыны-биле деңнээн дугайында судтун үндүргөн шийтпири бар дээрзин чугаалаан. Петр Максимовичке хамаарыштыр албан турар ужурулуг 23 документиниң четче-бүрүн болганындан комиссияга билдинмес айтырылгар тургустунмаан. Оон түннелинде Петр Гольцовка бажың

садып алыры-биле 1 млн. 155 600 рубльди бээр дугайында ил-пирни комиссия кижигүннериниң ч үн-биле бадылаан.

Мындыг хевирлиг дайын чуннарына күрүнениң деткимче Мария Воронцовага (1млн. 99 800 рубль), Мария Семеновна Александра Астраханцевага, Гориллага, Мария Никифоровага, тьяна Коваленкога, Зоя Прохоровага, Устинья Сафроновага, Антон Карсаковага, Варвара Романова болгаш Улуг-Хемниң Артыскаа Дензимаа Кызыл-оолга бээр дугайында шийтпири комиссия үндүртүп. Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө дайын хоочуннары-биле амыдырал килдизиниң башкарыкчысы Владимир Мөңгө хоочуннары хамаарыштыр чогуур тайылбыр кылган.

Олар кел чыдар улуг байырагы чылыг, чырык, делгем бажыңнары уткуур дээрзи чугаажок.

Алдынай БАДЫН

2012 чылда Тыва Республиканың Чазааның ажил-чорудулгазының дугайында ОТЧЕТ

Чарлыын боттандырар талазы-биле ажилдар ээлзэн.

«Күрүнениң үр хуусаалыг экономиктиг политиказының дугайында» Чарлыкты күүседиринге дүүштүр Тыва Республикага инвестиция байдалын экижидер талазы-биле чөвүлелди тургускан, девискээрге инвестицияның чогуумчалыг байдалын хандыра-ры-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының ажил-чорудулгазының стандартын ажылгалаарының талазы-биле «орук картазын» ажылдап кылган.

Амгы үеде республикада улуг-улуг чеди инвестиция төлөвилелдери күүсеттинип турар: «Кызыл-Таштыг» полиметалл рудазының чыдар черин шигээдири», «Ак-Сугун» чес-порфирий чыдынын шигээдири, «Тарданның алдын руда чыдынын шигээдири», «Кызыл-Чадаана» бедик вольтулу электри шугумун тудары, «Межегейниң хөмүр-даш чыдынын шигээдири», «Улуг-Хемниң хөмүр-даш чыдынын шигээдири», «Тыва Республиканың минералчиг эт баазыын шигээдири-биле холбаштыр Кызыл-Курагино демир-орук шугумун тудары». Ол төлөвилелдерни күүседип келген бүгү үезинде инвестицияларның ниити хемчээли **150 млрд. рубль** болган.

Улуг-улуг төлөвилелдер-биле ажылдап эгелзэн үеден бээр (2008-2012 чылдар) компаниялар **13,2 млрд. рубль** инвестицияларны салган, олардан 2012 чылда — **4,7 млрд. рубль** ажыг. 2012 чылда бүгү деңгелдерниң бюджеттеринче үндүрүг киришкендериниң түңү **324,5 млн. рубль** болган, ол дээр-ге 2011 чылдаазына (141,16 млн. рубль) деңгээрге, **2 катап хөй**.

2012 чылдың августа «Тардан Голд» КХН Тардан деп черге алдыны үлөтпүр аргазы-биле казып тывар фабриканы ажылгалаче кириген. Полиметалл рудазының Кызыл-Таштыг чыдар черинге болбаазырадылга фабрикаын тударының талазы-биле кол-кол ажилдарны «Лунсин» КХН күүсеткен, амгы үеде дериг-херекселдерни салып турар. «Межегей хөмүр-даш» КХН хөмүр-даш казып тывар комплекстин тудуун төлөвилээр ажылын доозарының кырында келген.

Инвестор компаниялар-биле күрүнениң болгаш хуу черлериниң кады ажылдажылгазының дугайында дугуржулгаларга дүүштүр чамдык социал хүлээлгелериниң күүселдези боттанып турар. 2012 чылда олар чурттакчыларга болгаш организацияларга **3,75 млн. ажыг** рубльдин деткимчезин көргүскен. Инвестор компанияларның бүдүрүлгелеринге ажылдаар олуттарны чагырын боттандырып турар, тус чериниң **800 ажыг** ажил-чыннарын болгаш специалистерин ажалга кириген.

Тыва Республика биле Москва облазының аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культурлуг кады ажылдажылганың боттанышкыны-биле холбашкан инвестицияларны көвүдедириниң боттуп аргалары тывылган. Мал согар, зытти болбаазырадып кылып болгаш ону донурар талазы-биле кады бүдүрүлгелерни тургузарын дугуржуп турар. «Каа-Хем суурга

спорт-культура төвүн тудары» болгаш «Этнокультурлуг «Алдын-Булак» турисчи комплекс» деп төлөвилелдерни Красноярскиге болган IX экономиктиг шуулганга делгээн.

Кожууннарның девискээр планнаашкынының схемазын ажылдап кылыры республикада дооступ турар, **чуртталга бажыңнарының тудуунун** талазы-биле планнарны күүседир талазы-биле ажилдар чоруп турар.

Чуртталга болгаш коммунал ажил-агый. 2012 чылда ниити шөлү **55,5 муң дөрбелчин метр 698** квартира туттунган, ол 2011 чылдынга деңгээрге, **5,9 хуу** хөй болуп турар, а Россияда чуртталга бажыңнарын ажылгалаче кири-риниң темпизи **104,7 хуу** болган. Чурттакчы чон боттарының, чээп болгаш субсидияга алган акша-хөрөңгизиниң күсели-биле чуртталга байдалдарын экижидип, ниити шөлү **49,7 муң дөрбелчин метр 570** квартираны туткан, ол дээр-ге туттунган чуртталга бажыңнарының **89,7 хуузу** болуп.

Чуртталга байдалдарын экижидери-биле аңгы-аңгы категорияның хамаатыларына 2012 чылда **700 млн.** ажыг рубльди тускайлаан. Бустур четкен чуртталга фондузундан хамаатыларны көжүрериниң адрестиг программазын езугаар ниити шөлү **1,36 муң дөрбелчин метр 3** бажыңны ажылгалаче кириген, **44 өг-бүлө** азы **190 киж**и чуртталга байдалын экижиткен.

2012 чылда өскүс чаштарга, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан, а ол ышкаш хайгааралда (азыралда) турар, быжыглаттырган чурттаар чери чок уругларга **66,8 млн. рубль** түңнүг федералдыг субсидияны тывыскан, ооң **40 млн. рубль** республика бюджетинден акшаландырган. **105 өскүс чаштарны** чуртталга бажыңнары-биле хандырган.

2012 чылда 1580 млн. ажыг рубльге **304 ипотека чээлизи**н тывыскан.

Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың девискээринге боттарының херекселдеринге арга-арыгын өзүмнерин садыг-лажырының керээлериниң талазы-биле хамаатыларның чамдык категорияларынга ставкаларны тургузарының дугайында» доктаалы 2009 чылдың июндан бээр күүсеттинип келген. Ооң күүселдезинге дүүштүр маадыр иелерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге болгаш инвалид уруглуг өг-бүлелерге, 1,2 бөлүктүн инвалидтеринге, дайын хоочуннарынга болгаш дайын хөдөлишкinnerиниң киржикчилеринге, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчыларына хуу чуртталга бажыңын тудуп алырынга ыяшты чиигелделиг өртек-биле **170 кубометр** хемчээлге садып турар.

2012 чылда хуу чурттакчылар ниити шөлү **55 муң дөрбелчин метр 560** чуртталга бажыңнарын тудуп алганнар. Чуртталга бажыңын тударынга чиигелделиг ыяш аажок негеттинип турар. Эрткен чылын ону чиигелделиг өртек-биле (бир кубта 8 рубльге) **518 киж**и садып алган, ооң ниити хемчээли **51,6 муң куб** четкен (ыяшты чиигеткен өртек-биле садып эгелзэн баштайгы чылда **17 муң куб** турган). Хуу тудугну деткириниң ол хевири эки

талазын көргүзүп, сөөлгү дөрт чыл дургузунда **1465 бажыңнар** туттунган. Ол ажилдың ажыктыг талазын барымдаалааш, чиигелделиг бир кижиге ыяшты **170 кубометр** турганындан **250 куб** чедир өстүргөн.

2012 чылда **503 хамаатыга 67,5 муң кубометр** ыяшты тускайлаан (2011 чылдаазына деңгээрге, **31 хуу** хөй), ооң иштинде хөй уруглуг **193 өг-бүлө** кирген.

Тудугга кылдырган ажилдарның хемчээли **2,5 млрд. рубль** болган, ол 2011 чылдың деңгелинден **2,2 хуу** хөй. Капитал салышкыннараже **1,6 млрд. рубльди** шилчиткен, 2011 чылдаазы-биле деңгээрге, **7,6 хуу** хөй.

6 объект ажылгалаче дужаат-тынган: Шагаан-Арыг хоорайда эштер бассейни, Каа-Хем суурда суг дамчыдар коллектор (1-ги ээлчээ), Ак-Довурак хоорайда футбол шөлү, Тываның күрүне университединиң кадыкшылга-күш-культура комплекзинде бассейн, Кызыл хоорайның чөөн талазында **120 квартиралыг** чуртталга бажыңы, өртке удур демисел депозу.

Шилчип келген болгаш чаа туттунган **10 объектинин тудуу уламчылап турар:** Каа-Хем суурда футбол шөлү, Бай-Хаак суурда спорт төвү, Хову-Аксы суурда котельнаялыг чылыдылга четкизи, Сарыг-Сеп суурда **140 олуттук** уруглар сады, Спутник микрорайонда **120 квартиралыг** чуртталга бажыңнары, **280 оруннуг** ийи уруглар сады, уругларның кадыкшылын эгидер төп болгаш божудулга төвүнге немелде тудуг, Кызылда №3 школаның чер шимчээшкнинден камгалагы.

«2009-2014 чылдарда Россия Федерациязының чер шимчээшкнинге айыылдыг черлериниң чуртталга бажыңнарының, кол-кол объектилериниң болгаш амыдырал хандырылга системаларының туруштуг чоруун бедидери» федералдыг тускай сорулгалыг программазының хемчеглерин күүседир-биле 2012 чылда федералдыг бюджеттен **322,58 млн. рубльди** шилчиткен.

Чер шимчээшкниниң уржуктарын чайладыры-биле септелге ажилдарын **257 объектиге 334,7 млн. рубльге** кылган, оларның иштинде муниципалдыг өңчүге — **290 млн. рубльге**, республика өңчүзүңге — **44,7 млн. рубльге**.

2012 чылда республикага тудуг материалдарының бүдүрүлгезин «Жиле» КХН-нин, «Адарон» КХН-нин, «Восток» КХН-нин организациялары боттандырып келген.

«Жиле» КХН-ниң демир-бетон кылыглар бүдүрер цеге 2012 чылда **4,9 млн. кубометр** чыылда демир-бетон кылыгларын бүдүргөн, ону 2011 чылдаазына деңгээрге, **44,2 хуу** хөй. «Адарон» КХН-ниң керамиктиг тууйбу бүдүрер заводу **4,5 млн.** тууйбуну бүдүргөн. 2012 чылда бажың таваның блоктарын **2,5 муң дөрбелчин метрни** бүдүргөн, ооң иштинде «Восток» КХН **1,6 муң кубометрни** бүдүргөн.

Тыва Республикада **коммунал ажил-агыйның 44 организациялары** ажылдап турар, ооң иштинде 5 муниципалдыг тургузулар суг алыр колонкаларны ажаар-тудар 5 организацияны 2012 чылда тургускан.

(Уланчызы 4—8-ки арыннарда).

2012 чылда Тыва Республика- Чазааның ажил-чорудулгазы республиканың экономиктиг бол-социал хөгжүлдезин дүргедериниң, бистиң хамаатыларыбыс-амадыралының шынарын бедидериниң, болбаазырадылга бүдүргезин экижидери-биле чергестир ажил-агыйны сайзырады-нын, энергияның аажок чедиш-чоруунун болгаш транспорт ин-фраструктурасын сайзырадырының ырыгларын шиитпирлээриниң, чылдаар чаа-чаа олуттарны тур-арының, сайгарлыкчы чорукту кирииниң талазы-биле сорулга-ны шиитпирлээринче угланган. 2012 чыл дыка хөй чүүлдер азы-биле сураглыг болган. Ити ээлчегде, аңгы-аңгы дең-дин эрге-чагыргаларын хевир-тургузары-биле. Март айда сияның Президентизиниң соң-далары болган, федералдыг кыттын составы көскүзү-биле рттынган. Республиканың дээди-ан-дужаалдыг кижизин катап уйлаан, Чазактын составында тургузулгалар көстүп келген: бүлө болгаш уруглар херектери-талазы-биле агентилел тургус-тан, ол бистиң кол сорулгавыс-тарны камгалаар херекке кол-седикчи болур ужурулуг. Ин-саметизация болгаш харылзаа-ызы тургустунган. Ооң кол со-газы-эрге-чагырганың болгаш тилелдин амгы үедеги бедик-чологтуг коммуникациязының-фраструктурасын: электроннуг-икти тургузары.

Тус чер эрге-чагыргазының улуг-чээлдиг чаартылгазы болган. Ити 80 ажыг муниципалитеттерге-улдалар эрткен. 2011 чылдың-апрельден эгелзээш **1340** депутат-дат алган. Сөөлгү каш чылда-дугаар кожуннар хуралдарын-тукчуларның дорт, чажыт бады-шкынының аргазы-биле хевир-тургускан. Чоннун бүзүрели-ынган. Кол сорулга — муницип-алдыг эргелеп-башкарылганын: деңгелинден эгелзээш кожун-эргелел органнынга чедир-узуун шалыпкын тургузары. Уйлаттыг удурутукчуларның-хири дээштиг ажилдаарын-суурларның, хоорайларын, тизи-биле республиканың са-хуузу болгаш хүн бүрүдеги-дыралы хамааржыр.

2012 чылда Тыва Республика-социал-экономиктиг хөгжүл-де темпилиг болган. Республи-ка социал ужу-дузалыг болур-талга шөлдерин ажылгала-гери **3092 дөрбелчин метрге** 2011 чылдаазына деңгээр-5,9 хуу өзүлделиг болган. Егелел рыногу үүрмектеп са-

Чуртталга фондузун эргелеп-башкара болгаш оларның-биле ажилдаар 20 эргелел компаниялары, бажыңнар ээлеринин 44 эштежилгелери ажилдап турар.

Республиканың «2012-2013 чылдарда Тыва Республикага коммунал инфраструктураның системаларын чаартырының комплекстиг программаны күүседир-биле холбаштыр «Каа-Хем суурга канализация коллектору» деп объектини болгаш «Кызыл хоорайга суг аксыр коллектору» тударын 2012 чылда уламчылаан.

59,2 млн. рубль түңгө хөй квартиралыг чуртталга бажыңнарының капитал септелгезин кылып чоруткан.

Чурттакчы чонну эки шынарлыг ижер суг-биле хандырап сорулга-биле республиканың көдээ суурларында **21 суг колонкаларын 2,8 млн. рубльге** септээн.

Ак-Довурак хоорайда суг дамчыдылганын **9,9 млн. рубльге** септеп дооскан, №1 болгаш 3 котельнаяларын чаарткан, Суклак суурга ниити узун дурту 2,05 метр соок суг хандырылганын болгаш чылыдылга четкилерин капитал септээн.

Үлетпүр болгаш энергетика. 2012 чылда үлетпүр бүдүрүлгезинин хемчээли **7617 млн. рубль** четкен болгаш 2011 чылдынга деңнээрге, **2,3 хуу** көвүдээн. Үлетпүр бүдүрүлгезинин индекси 100,9 хуу болган, бо таварылгада ажыктыг казымалдарны казып тыварының индекси Россияның ортумак деңнелинден 1,3 хуу ашкан, болбаазырадылга бүдүрүлгезинин индекси 105 хуу болган, Россияның ортумак деңнелинден ашкан. Үлетпүр бүдүрүлгезинин тургузуунда ажыктыг казымалдар 46,7 хууну ээлеп турар, болбаазырадылга бүдүрүлгези—**17,5 хуу**, электри энергиязын, газы болгаш сугну бүдүрери болгаш хуваары—**35,8 хуу** болуп турар.

Алдын казып тыварының хемчээли эрткен чылдынга деңнээрге, **25,9 хуу** өскөн, ол өзүлде «Тардан Голд» КХН-ниң фабриказының ийги ээлчээн ажыгалче киригенин күсели-биле болган. Хөмүр-даштын Межегей чыдынының төлевилели болгаш геология-шинчилел ажилдары эгелээн, төлевилелдин күүселдези 2013 чылда эгелээр.

Чылыг энергиязының бүдүрүлгезинин хемчээли 1464 муң Гкал чедип, «Хову-Аксы чылыдылга» КУБ-тун чылыг бүдүрүп үндүреринин эвээжээнинден «Шагаан-Арыг чылыдылга» КУБ-тун бүдүрүлгени эвээжеткенден **0,4 хуу** кызырылган. Байдалды экижидери-биле Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суурга модульдуг үш котельнаяны ажыгалче кириген. Ол сорулгаларга **29,6 млн. рубльди** үндүргөн.

Энергетикада байдалды чогулчалыг болдурары-биле техниктиг даалгалар тургустунган болгаш 2018 чылга чедир үеде Тыва Республиканың электри энергиязының перспективтиг сайзыралының схемасын болгаш программаны ажилдап кылырын организастан. Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларда болгаш Чаа-Хөл суурларда котельнаяларны чаартырының талазы-биле барымдаалыг документилерни белеткеп турар, Хову-Аксы суурда чылыдылга четкилерлиг котельнаяны тудуу эгелээн.

Мобильдиг газ-трубина электри станциязының (МГТЭС) ийги бло-

гун отчеттук бо чылда тургускан. Тургустунган күчүнү каттыштыра-га **45 МВт** чедер берген. МГТЭС-тин **22,5 МВт** күчүлүг бирги блогун Кызыл хоорайга, Саян-Шушенскиге болган халап соонда, тургускан.

Республиканың ырак-узак суурларының электри хандырылганын дизельдиг алды электри станциялары (ДЭС) ажилдап турар, олар 6 кожуунда 12 суурну хандырып турар. Энергия камналгазының чугулазын барымдаалааш, ДЭС-терге үчет приборларын тургузуп турар, ол чорук ажилдап кылдынган электри энергиязының санын болгаш ону бүдүреринге чарыгдан дизель одаар чүүлүнүн санын контролдаарына чугула болуп турар. ДЭС-тин ажылының дээштиин бедидери-биле ДЭС-тин парыгын чаартырының талазы-биле ажил чоруп турар.

Өске база бир угланышкын болза, энергия болгаш курлавыр камналгазы. Электри энергиязының катап тургустунган үндезинерин ажыглаары-биле холбаштыр бо угланышкын перспективтиг адырларны бирээзи болуп турар.

«2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камналгазы болгаш энергияның ажыктыын бедидери» тускай сорулгалыг программага дүүштүр энергия курлавырларын садып-сайгарып тура оң чидириин болдурбазы-биле муниципалдыг болгаш регионнуг албан черлеринге, хөй квартиралыг бажыңнарга электринин болгаш чылыгның, соок болгаш изиг сугнун учедунуң херекселдерин тургузуп турар.

2012 чылда чединмес хамаатыларга **130 херекселди 500 муң рубльге** халас тургускан.

Ниитизи-биле одалга-энергетика комплекзин сайзырадырынга 2012 чылда **159,7 млн. рубльди** шилчиткен, ону 2011 чылдаазынга деңнээрге, **1,6 катап хөй** болган. «2012-2013 чылдарда Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгелеринин күрүне деткимчези» тускай сорулгалыг программага дүүштүр ТЭК-тин бүдүрүлгелеринге **95,7 млн. рубльди** тускайлаан.

Күскү-кышкы үеге белеткеп, онза байдалдарны болдурбазының талазы-биле хемчеглерни чорударына, оң иштинде үлетпүрнүн айыыл чок чоруунун экспертиказынга, кол-кол дериг-херекселдерин септээринге 2012 чылда **14,7 млн. рубльди** шилчиткен.

Тариф политиказы. Инфраструктура адырларының компанияларын күрүнеден башкаларының кол аргазы тариф башкарылганы болур. 2012 чылда электри энергиязының чедиркичлеринин тарифтерин башкараын мурнуку чылдаазынга деңнээрге, **10-12 хуу** өзүлдегил кылдыр доктаадып тургускан, чурттакчы чонга өзүлде **6 хуу** болган.

2012 чылда коммунал ачы-дузаның өртектеринин болгаш тарифтеринин чылда ортумак өзүлдези **10 хуу** болган. Коммунал ачы-дузаның тарифтерин өстүрүп тура одаар чүүл чарыгдалдарының (хөмүр-даштын өртээниң 20 хуу өскенин түңнелинде), электри энергиязының өртээниң, күш-ажыл төлевиринге чарыгдалдарның болгаш өске-даа ажил-херектерин чарыгдалдарының өскенин барымдаалап келген. Оон аңгыда бүдүрүлгелерин ачы-дуза чедиреринин чарыгдалдарына энергия камналгазының болгаш энергияның ажыктыын бедидеринин талазы-

биле хемчеглерни барымдаалаан.

2012 чылда өрттеткен газын башкарган тариви 2012 чылда чурттакчы чонга ортумаа-биле **7,5 хуу** болган. Өртектең өзеринге салдар чедирген кол чүүл болза, өрттеткен газы мөөңнеп садар чедиркичлерин чарыгдалдарының, ону хереклекчилерге чедиреринин өртээниң өскени болган.

Көдээ ажил-агыы болгаш агроүлетпүр комплекзи. 2012 чылда көдээ ажил-агыының ниити продукциязының хемчээли **5527,3 млн. рубль** четкен, 2011 чылдың көргүзүүндөн **18,9 хуу** хөй бол-

ган, а деңнештирген өртекке **0,8 хуу**. А Россияга көдээ ажил-агыы продукциязының бүдүрүлгезинин индекси 2012 чылда **4,7 хуу** кызырылган болгаш **95,3 хуу** четкен.

Эрткен чыл көдээ ажил-агыына нарын болган. Республикага кааңнаашкын болган, оң түңнелинде тараа чыылдазы **14 муң тонна** четкен. Үнүш ажил-агыының продукция бүдүрүлгезинин хемчээли **767,2 млн. рубль** болуп, херек кырында хемчээлдин индекси 99,1 хуу чедирген. Тараа бүдүрүлгези **27,8 хуу**, ногаа—**1,8**, картофель **0,5 хуу** кызырылган. Тараа культураларының дүжүдүнүн ниити чыылдазы **14 муң тонна**, картофелдин — **32,8 муң тонна**, ногааның — **3,8 муң тонна** болган. Кааңнаашкынның уржуунда дүжүттүн ортумак деңнели кызырылган (гектардан 8,8 центнери алган, ол дээрге мурнуку чылдаазындан 2 центнер эвээш), оң түңнелинде республиканың кожууннарының хөй кезинде шык курлавыры кызырылган — **9-тан 28 мм** четкен. Кааңнаашкынның уржуунда **6085,7 га** тарылга шөлдерин ажыглаваан.

Республиканың кааңнаашкын-дан когараан көдээ ажил-агыы бүдүрүлгелеринге **федералдыг бюджеттен 8,1 млн. рубль** хемчээлди күрүне дузазын чедирген, оң иштинде мал чедир садып алырынга **2,7 млн. рубльди**, тараа болгаш мал чедир культураларының үрезинин садып алырынга, **5,4 млн. рубльди** берген.

Мал ажылының продукциязының бүдүрүлгө хемчээли 4,76 млрд. рубль болган, 2011 чылдың деңнелинге өзүлде **1,1 хуу** четкен. Бүгү ажил-агыыларның эт бүдүрүлгези **21,1 муң тонна** (өзүлде **1 хуу**), дүк — **1,4 муң тонна** (өзүлде **10,2 хуу**), сүт — **62,1 муң тонна** (кызырылда **0,1 хуу** болган).

Отчеттук чылда мыйыстыг бода малдың баш саны **5,4 хуу**, өшкүнү болгаш хойнун — **2,8**, чылгының — **5,8**, ивинин — **19 хуу** өскөн. Хаван бажы 2011 чылдаазынга деңнээрге,

29,9 хуу, куштуң — **0,4 хуу** кызырылган.

Ниитизи-биле көдээ ажил-агыыны деткиринге 2012 чылда **548,6 млн. рубльди** шилчиткен, 2011 чылдаазынга деңнээрге, **9 хуу** хөй.

Өг-бүлениң мал фермаларын сайзырадырынга, эгелеп чоруур фермерлерни деткиринге **69,9 млн. рубль** түңнүг субсидияларны тывыскан. Деткимчени эгелеп чоруур **30 фермерлерге, 16 фермер** ажил-агыыларынга көргүскөн. Субсидияларның күсели-биле **5144 баш малды, 240 сан** көдээ ажил-агыы техниказын болгаш агрегат-

аргыштырылганы органи-ның программанын күүс дугайында «АэроГео» дугуржулганы чарган. «Чылдарда Тыва Республикага транспорт системанын чедиркич сорулгалыг программасын» акша-хөреңгизинин күсели-биле Ми-8 деп ийи вертолетту рубльге септеп чаарткан, эде кылып турар, ужудукта тавын өөреткен. Хаара авиакомпаниялар 2012 чылда **14 тонна** чүктү сөөрткен, **14 сажирни** аргыштырган.

2012 чылда Ак-Довурак хоорайларның кол кудум капитал септээн. 2013 чылда ажил республиканың бүгү стратегия төптөрүн улам 2012 чылда орук ажилда программанын **702,7 млн.** тодараткан. Акшаландырының хемчээли 2011 чылда деңнээрге, **2,4 катап** өскөн. Чаа тургустунган Тыва Республиканың Орук фондузун сели-биле акшаландырыны боттандырып турар.

Автомобиль оруктарында кылып, капитал септээн гаш ажаап-тежээр талазы хемчеглерни **614,3 млн. рубль** күүсеткен, мурнуку чылда деңнээрге, **1,89 катап хөй**.

Ол бүгүнүн түңнелин километр автомобиль орук чогулчалыг байдалга кичире. Чурттакчылыг черлерде мал палдыг автооруктарның бажыңнары хөй квартиралыг бажыңнары кээринин септелгезинге тусура бюджеттеринге субсидия тывыскан.

М-54 «Енисей» автомобиль оруктун угланышкыны зыл-Чадаана-Хандагайты-биле күрүне кызыгаары кичире. М-54-түн чаа эртер черни федералдыг өнүктүрүм чараларының талазы ажилдар күүсеттинип турган чаа орук республиканың чедир берге барыын зонасында оруктарның четкизин сайзырадырынга улуг идиг болур, ол дугайында Тываның улуг-улуг 9 муниципал районнары-дыр, ында бүгү чон 65 хуузу чурттап турар, ол ичинде төлевилелдерин күүсөтүп турар. Чурттакчылыг черлеринге кожууннарының экономика сонуургалдыг чоруун бедир кызыгаар чогуунуң садыгдалганын идепкейжидер, орук чонунуң инфраструктураның инвестициялар кирип эгелээр.

Чурттакчылыг черлеринин Чааан-Арыг хоорайда—**1,5 км**, ранда—**2 км**, Чадаанада—**2,85 км**, Ак-Довуракта—**3,6 км** кудумчуларына—**10 ажыг километр** чедир септелгени чоруткан, ол ында Шагаан-Арыг хоорайнын деңнелинде бажыңнары чанында **1 метр** чедир септелгени кылган.

Россияның Чазааның кураалы фондусундан бойдуу халааттар чаладыр сорулга-биле тускай акшазының күсели-биле Хандагайты—Мугур-Аксы аразында орук чамдык участоктарына септел ажилдарын кылып чоруткан.

Дараазында автооруктар септеттинген: «Алдын-Булак» кулаары комплекзинче кирер чер, Арсык-Суурже баар орукта Хууле кичир, Абакан—Ак-Довурак аразында Безимьянның хемни кичир, Сарыг-Сеп—Балгазын орукта Бүрөн хемни адырын кичир, аразында оруктар адаа-биле эрттирер ыяш хоорзалары.

«Кызыл-Тайга станциязы», «Кызыл-Эзбек-Баян-Кол», «Элегес-Аксы-Кочетов» аразы-нын автооруктарында чер учас-тарын күрүнө өңүзү кылдыр тургузууну ажилдары кылдырган. «Элиг-Хем», «Кара-Хаак», «Дер-Аксы» паром кеджиглери-биле өткери болгаш пассажирлерни өткүргөн. М-54 автооруктуң Эрзин өжүүндө участогунга көшкөге тур чаглактын тудуун кылган.

Автомобиль транспортуң дүрүлгелери 2012 чылда **30520,8** пассажирни аргыштырган, 11 чылдың деңнелинге **100,3 хуу** алган. Оларның **90,9 хуузу** биче элестин ээлери аргыштырган. 12 чылдың дургузунда ниити-биле республикага пассажир аргыштылары-биле хуу сайгар-кчыларның **645 автобустарын** ара туткан. Кызыл хоорайның, «Довурактын» болгаш Хову-сы суурнуң муниципалдыг дүрүлгелеринин аргыштырган пассажирлеринин үлүү **9,1 хуу** алган.

2012 чылда «Тыва Республи-ка» пассажирлер аргыштырыл-ынын эргелели күрүнениң тарлыг бүдүрүлгези тургустун-Ол бүдүрүлгениң сорулгазы аргыштырыкчыларны хаара ары, оларның-биле керээлерни ары, доктаамал маршруттарның кизин тургузары, чажыды-биле алдап турарларны оон үндү-и.

Республикада өңчүнүң бүгү-рлеринин **57** улуг болгаш биче үрүлгелери чүк сөөртүлгезин тандырып турар. 2012 чылда спорт адырының бүдүрүлгеле-н чүк сөөртүлгези **315,1 млн. на-километр** азы 2011 чылдаа-га деңнээрге, **93,5 хуу** болган. «сөөртүлгезинин кызырылган чылдагааны республикада тур хөмүр-даштын хемчээли-эвээжээни болуп турар. Чөөн-чик, Тес-Хем, Тожу, Каа-Хем, Хем районнарда чүк сөөр-ези дыка кызырылган.

Барылзаа. Тыва Республика-девискээринде харылзаа-илеринин болгаш система-нын сайзыралы өзүлдениң-к темпирери-биле, техник-баазаның чаартылгазы-биле, трип турар ачы-дузанын саарганы-биле, оларның шы-нын экижээни-биле бадыт-ынып турар.

Тоталыг харылзаа-биле болгаш рнеттин чедингир, улуг четки-ле республиканың **118** чурт-ылыг черлери хандырылган, ээрге оларның ниити санының **хуузу** болур. Ол адырда **1470** хаара туттунган. Харылзаа-төлевирлиг ачы-дузаны 2011 аазынга деңнээрге, **13 хуу, 2 млн. рубльге** чедир өскөн. ынның инвестициялары **дөрттүн кезин** чедир көвүдзөн болгаш **млн. рубль** болган.

арылзааның Интернет опера-рының аягылакчыларының **9563 киж**и болуп турар, ынның **93 хуузу** — хоорайлар-чурттакчылары. Баш удур са-кын-биле алырга, Интернетти **8** өг-бүлө аягылап турар, ол-ге оларның ниити санының **хуузу-дур.**

Вотранспортту шимчээш-информацияның ГЛОНАСС-мазы-биле дериинин бүгү-тары республиканың девис-инде тургустунган. Оң-биле-тин дүрген дузанын чедирери-01 автомобил, пассажирлер

аргыштырып турар болгаш айыл-дыг чүктер сөөртүп турар **199** сан транспорт аймаан дерзэн.

2012 чылда Тыва Республи-каның Чазаа ведомстволар аразы-нын кады ажилдажылгазының күрүнө ачы-дузанын электроннуг хевирже кириеринин талазы-биле улуг ажилды күүседип эгелзэн. Ведомстволар аразының кады ажилдажылгазының технологтуг карталарын төлөвилзэн, күрүнениң **29** болгаш муниципалдыг ачы-ду-заның **13** хевирлеринин даңзын бадылаан. 2012 чылдың 04.04-те Тыва Республиканың Чазааның №88-р айтышкынын езугаар бир-ги ээлчегде күүседир социал уjur-дузалыг (эң хөй негеттинип турар) күрүнө ачы-дузанын күрүнениң **5**, муниципалитеттин **12** хевирлерин бадылаан. Ведомстволар аразының кады ажилдажылгазының муницип-палдыг ачы-дузанын чедиреринин **288**, күрүнениң—**3** технологтуг карталарын деткзэн.

Ведомстволар аразының кады ажилдажылгазын электроннуг хев-ирже **14 социал уjur-дузалыг ачы-дузаны** шилчидер талазы-биле «Ростелеком» ААН-биле чардырган керээге дүүштүр ажил-дарны кылып чоруткан. Кожууннар чагыргаларына ону 2012 чылдың октябрь 15-тен эгелеп 2012 чылдың декабрь 1-ден — ведомстволар аразының электроннуг кады ажил-дажылгазының регион системазын аягылап эгелзэн.

Республиканың хөй хүлээлге күүседир төвүнге күрүнө болгаш муниципалдыг ачы-дузаны **71-ни** көргүзүп турар, оларның иштин-ден — федералдыг ачы-дуза—**46**, республиканың—**9**, муниципали-теттин—**16**. Отчеттук үениң дургу-зунда ол төп **126383** ачы-дузаны чедирген.

Республиканың чурттакчылары билдиришкенин электроннуг хевирге чаңгыс аай Портал дам-чыштыр чорудар аргалыг аларган. Порталда Тываның **1635** чурттакчы-зы бүрүткеттинген. Республиканың күрүнө болгаш муниципалдыг ачы-дузанын көргүзерин дилзэн электроннуг **532** билдиришкенин кирген, а федералдыг дилзэннер-нин саны **5** муң ажыг болуп турар.

Чер болгаш өңчү-хөреңги хамаарылгалары. 2012 чылда «Тыва Республиканың күрүнө өңчү-хөреңгизин хуужударының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузу хүлээп алдыган. Хөй ажы-төлдүг болгаш инвалид уруг-ларлыг өг-бүлелерге чер учас-токтарын бээр талазы-биле «Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга; чер учас-токтарының ниити хемчээлинин үстүкү хемчээлин тургузары-биле «Хууда дузалал ажил-агыйының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунче өскерилгелерни кири-ген. Онза хайгааралда девискээр-лиг черлеринин база чурттакчылыг пунктуларның черлеринин күрү-неден кадастр үнелелинин түңнел-дерин бадылаан. Хөй ажы-төлдүг болгаш инвалид уругларлыг өг-бү-лелеринин реестрин чорударына чурумну кириген.

«2007-2012 чылдарда Тыва Республикада шимчeves өңчүнүн кадастр системазын тургузары» республиканың тускай сорулгалыг программанын боттанышкыны-биле Би-Хем, Кызыл, Каа-Хем, Чеди-Хөл база Тожу кожууннар-ның кызыгаарларын тодарадыр талазы-биле ажилдарны чоруткан. Танды биле Улуг-Хем кожууннар-ның кызыгаарларын тодарадыр

ажылдар чоруп турар.

Тыва Республиканың хуу өңчүзүнде ниити шөлү **286,4 муң дөрбелчин метр** чер участоктарын арендага бээринин талазы-биле **29** керээ чардыган. «Тыва Респуб-ликаның КУБ-тары болур «Суй-Белек» биле «Хладокомбинат» бүдүрүлгелерге күрүнө өңчүзүн чүс хуузу-биле шилчидип бербишаан, «Суй-Белек» ажык акционерлиг ниитилел биле «Хладокомбинат» ажык акционерлиг ниитилел кыл-дыр эде тургускан.

Отчеттук чылдың дургузунда республиканың күрүнө өңчүзүн арендага бергенин республика бюджетинче **11,8 млн. рубль** кир-ген, планныг онаалданы **25,6 хуу** ажыг күүсеткен. Республиканың өңчүзүнге турган өңчү-хөреңгини садып-саарганындан Тыва Респуб-ликаның республика бюджетинче **928** муң рубль кирген.

Сайгарлыкчы чоруктун, хереглекчилер рыногунун хөгжүлдэи. 2012 чылда биче болгаш ортумак бизнеске күрүнө деткимчезинин хемчээлин көвү-деткени сайгарлыкчы чоруктан республиканың каттышкан бюдже-динин орулгазы **11 хуу** өзүлделиг болган. Бюджеттен үндүргөн **1** рубльге хамаарыштыр орулга **2,7** рубльге деңнежи, **251,4 млн. рубль** орулганы берген.

Тус черин баран бүдүрүкчү-леринин чылын уламчылап, биче сайгарлыкчы чорукту деткиринге **92 млн. рубльди** тускайлап, 2011 чылга деңнээрге, **1,8 катап** акша түнүп үндүргөн. Чагыг кириген **495** төлөвилелден конкурс шилилгезин сайгарлыкчы чоруктун **263** субъек-тизи эрткеш, акша деткимчезин алган.

Чаңчыл болу берген «старт-апамнар»-биле деңге бизнестин кол кезектери (бухгалтер, юри-диктиг аутсорсинг), республиканың бараан бүдүрүлгезинин шимче-дикчилери, социал сайгарлыкчы чорук дзэн ышкаш эвээш эвес уjur-дузалыг угланышкыннар саң-хөө деткимчезин алып аргалыг болган. Ол угланышкыннарже **9 млн. ажыг рубльге** субсидияны аңгылаан.

Сайгарлыкчы чоруктун муниципалдыг фондузун хөгжүдеринге **10 ажыг млн. рубльди** үндүргөн, оларның беш кезин Россияның микросан-хөө организациялары-ның реестринче кирген болгаш Тывага микроакшаландырышкын системазын тургузарына федерал-дыг акша-хөреңгини ам-даа хаара тудар арганы берип турар.

Муниципалдыг фондулар эрт-кен чылдан деңнээрге, **44 хуу** хөйге сайгарлыкчы чоруктун **112** субъектизин деткип, акша-хөреңги тускайлаарының хемчээлин **3,8** катап көвүдеткен.

Чаа инновация технология-ларын болгаш боттарының ав-тор конструкцияларын ажилдап, орулга кирип алырын көвүдөдип, продуктуңун бот-үнезин эвээже-дип, бүдүрүлгенин хемчээлин өстү-реринге сонугалдыг сайгарлыкчы чоруктун субъектилеринин саны көвүдзөн. Чүгле 2012 чылда шак ындыг төлөвилелдерни боттанды-рарына сайгарлыкчы чоруктун **22 субъектизи** деткимче бээрин дилзэн болгаш, оларның **14-үнге** деткимче кылдыр **6 млн. ажыг рубль-биле** акшаландырган. Биче инновация компанияларының ни-ти саны **33 хуу** көвүдзөн, чылда оларның каттышкан орулгазы 2011 чылдың деңнелинден **59 хууга** өскөн. Оларның төлзөн үндү-

рүглеринин хемчээли **3,4 катап**, бюджеттен дашкаар фондуларже төлевирлери **32 хуу** көвүдзөн.

2012 чылда **сайгарлыкчы чорукту өңчү-хөреңги-биле дет-киринге** сайгарлыкчы чоруктун субъектилеринге республиканың бизнес-инкубаторунун шөлүнүн **86 хуузу**н чигелделиг дамчыдып берген.

Эрткен чылдың дургузунда **4 делгелге-ярмаркаларны** органи-застан эрттирген. Оң ажылын-га **204 киж**и киришкен болгаш **70 муң** ажыг киж сонуургап көргөн, **42 млн. ажыг рубльге** керээлер чардыган. Отчеттук чылда республиканың бизнес-ниитилежилгелерин каттыштырган Сайгарлыкчы чоруктун неделязы, Биче болгаш ортумак бизнестин субъектилеринин съездизи, респуб-лика конкурстары, сайгарлыкчы чоруктун янзы-бүрү айтырыгла-рынга ужуражылгалар болгаш «төгерик столдар» эрткилзэн. Ол хемчеглерге ниитизи-биле **1200 сайгарлыкчылар** киришкен.

2012 чылда **садыг-саарылга эргилдези** **15169, 4 млн. рубль** болган. Ол көргүзүг 2011 чылга деңнээрге, бараанын хемчээли-биле алыр болза, **4,8 хуу** хөй. Республиканың чурттакчы чонунга 2011 чылга деңнээрге, **7,3 хуу** хөйге (тургускан өртектер-биле) төлевирлиг ачы-дузаны чедирген, ол россияжи ортумак деңнелден **3,8 хуу** ажып турар.

Туризм. 2012 чылда республи-кага **48,35 муң** туристер келген болгаш эрткен чылга деңнээрге, **9,7 хуу** хөй болган. Оларның ара-зында делегейинин **22** аңгы чурт-тарындан **437** даштыкы туристер: Моолдан — **228** киж, Кыдаттан — **66**, Германиядан — **29**, Испания болгаш Италиядан — **14-14**, АКШ-тан — **7**, Япониядан — **6**, Кореядан — **4** киж келген.

Республиканың девискээринде турисчи **23** фирма ажилдап турар. «Россия Федерациясында даш-тыкы болгаш иштики туризмни хөгжүдери (2011-2018чч.)» феде-ралдыг тускай сорулгалыг про-грамма-биле Тыва Республикада турисчи кластеринин инженерлиг инфраструктуразын дериинге федералдыг бюджеттен **10 млн. рубльди** үндүргөн.

2012 чылда Тээли суурда **25 оруннуг** аалчылар бажыңы база Чөөн-Хемчик кожуунда «Ортаа-Алаак» турисчи база «Сүт-Хөл» дыштанылга баазалары аягыттын-гылаан. Аалчылар хүлээп алып ачы-дузадан **95,1 млн. рубль** орулга алдыган, ол эрткен чылга деңнээрге, **9 хуу** хөй.

2012 чылдың апрельде эрткен «Тыва: чеди оруктун болгаш куль-тураның белдири» деп бүгү деле-гей чергелиг II турисчи шуулганга республиканың бүгү кожууннарын-дан болгаш кожа-хөлбээ регион-нардан төлээлер кээп киришкен. Тыва, Хакас республикалар, Алтай база Красноярск крайларның, ол ышкаш республиканың кожууннар аразында туризмни сайзырадыр болгаш кады ажилдажылга дуга-йында дугуржулгалар чардыган.

Бүгү делегей болгаш регион-нар аразының харылзаалары. Республиканың даштыкы-биле садыглажылга талазы-биле кады ажилдажылганы колдуунда Моол база Кыдат-биле чорудуп турар. Моолдун Завхан, Убса-Нур, Хобд база Хубсугул аймактары-биле, Кыдаттын Иштики Моолдун авто-номнуг районнары база Ляонин

провинциялары-биле кады ажил-дажылга ам-даа уламчылавышаан. Чурттуң болгаш республиканың даш-тыкы-биле экономиктиг харылзаалар ведомство-биле үр чылдарда кады ажилдаанының түңнелинде Моолдун Улан-Баатор хоорайда Тыва Республиканың Төлээ черин ажадыры чедип алдыган.

«Тыва даг-дүгү» КХН даштыкы-биле экономиктиг харылзааларны чорудуп, Узбекистанче база Укра-наже даг-дүгүн үндүр сөөртүп, а «Лунсин» КХН КУР-дан Тываже дериг-херекселдерни кири садып ап турар.

2012 чылда **даштыкы-биле садыглажылгышкын эргилдези** **11694,8 муң америк долларга** деңнежи, эрткен чылга деңнээрге, **2,2 катап** ол өскөн. Моолче, Узбекистанче база Украинаже барааннарны (даг-дүгү, ногаа аймаа, арбай далганы, дойдан кылыглар, транспорт аймаа, ба-жың эт-херекселин) үндүр садары **647,1 муң америк доллар** болган болгаш элзэн көвүдзөн (2011 чыл-да ол — **620, 6 муң доллар**).

Барааннарны (машина тудуг продукциязы, аш-чем аймаа, кара металлдан кылыглар, эт, хөмүр-даш) кири сөөртүрү **11047 муң америк доллар** болган, 2011 чылга деңнээрге, **1,7 катап** көвү-дзэн. Моол, Кыдат база Италиядан барааннарны кири сөөртүрү кады ажилдажылгалар чоруттунган.

Республика Моолдун Улан-Баатор хоорайга «Барааннар, сервис база технологиялар — биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукта-2012» деп бүгү делегей чергелиг 16-гы делгелге-ярмарка-га, Улангом хоорайга «УВС Пар-терство-2012», КУР-нун Цзянсу провинцияның Янчжоу хоорайга AgroExpo бүгү делегей чергелиг көдээ ажил-агый делгелгезинге киришкен.

Регионнар аразының кады ажилдажылгазы-биле Хакас, Алтай база Бурят Республикалар, Красноярск база Алтай крайлар, Москва, Томск, Омск, Иркутск база Новосибирск областар, Мос-ква, Санкт-Петербург хоорайлар-биле чаа дугуржулгаларга атты салып, ону боттандыраарының протоколдарын чаарткан. Респуб-ликаның делегациязы Россияның регионнарына: Красноярск хоо-райга эрткен «Инвестициялар, инновациялар, инфраструктура. Сибириниң келир үези» IX эконо-миктиг шуулганга, Москва хоорай-га эрткен «Интурмаркет-2012» бүгү делегейинин турисчи делгелгезинге киришкен.

Регионнар аразының «Ты-ва-Экспо-2012» универсалдыг IX делгелге-ярмаркага база ре-гионнар аразының «Хакасия—Тыва—Красноярск край: кады ажилдажылга-2012» универсалдыг делгелге-ярмаркага Россияның ре-гионнарындан болгаш Моолдун ай-мактарындан төлээлер киришкен.

Саң-хөө-чээли албан черле-ринин ажил-чорудулгазы. «ТР-ниң Чоннуң банкызы» АБ ААН бот-тускайлаң чээли организация-зы, Россияның билдингир банкыла-рының филиалдары — «Россияның Ажаалга банкызы» ААН, «Рос-сельхозбанк» ААН, «Росбанк» АКБ ААН, «Связь-Банк» АКБ ААН республиканың бүдүрүлгелеринге, организацияларга база чурттакчы чонунга банк ачы-дузанын чедирип турар. 2012 чылда «Восточный» КБ КХН Сибирьде филиалы бодунун иштики салбырлары болур ийи офисти ажиткан. Республикада

банк ажылының хандырылганын чорудуп турар 57 пункт бар, 2011 чылга деңизерге, ол 4 санга көвүдзэн. Россияны банкыларның дыка хөй бөлүү (2011 чылда 58 турганындан ам 70) регионуну рыногунда ырактан харылзайырганы ажылгап ажылдап турар.

2013 чылда бүдүрүлгелерге болгаш чурттакчы чонга берген чээлилерниң нийти түнү **19832,1 млн. рубль** болуп, чыл дургузунда **51 хуу** өскөн.

Хереглел чээлизи алыр талазы-биле республиканың чурттакчы чонундан дилегиниң саны хөй болуп арттышаан: эрткен отчеттук чылдың дургузунда хуу кижилер **11825 млн. рубль** түнге чээлилерни алган. Чээли алыкчыларының банкыларга өрезиниң түнү **16017,9 млн. рубль** чедип, **53 хууга** көвүдзэн.

Республиканың экономика адырында ажылдап турарларга **4225,5 млн. рубльге** кредит курлавырларын берген, ол дээрже эрткен чылдың деңгелинден **28 хуу** хөй. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның суда дээш өрезиниң түнү **41 хууга** көвүдөп, 2013 чылдың эгезинде **3814,2 млн. рубль** четкен.

Регионунуң экономиказынче угландырган чээлилерниң нийти түнүндөн биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге берген чээли акшаларының түнү **2299,6 млн. рубль (54,4 хуу)** четкен, ооң иштинде хуу сайгарлыкчыларга **1276,4 млн. рубль (30,2 хуу)**.

Республиканың чээли алыкчыларының бүгү бөлүктөрүндөн төлеверин саадаткан кижилерниң өрелери нийти өрениң **4,1 хуузу**, ооң иштинде юридиктиң черлериниң **2,3 хуу** болза, хуу кижилерниң **4,5 хуу**.

Чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазының шынары. Отчеттук чылда чурттакчы чонунуң кижилериниң санына онааштыр акша орулгалары **11647,7 рубль** болган, ол эрткен чылдың деңгелинден **6,2 хуу** бедик. Амыдырал-чурттаарының куду хемчээли ортумаа-биле **6322 рубльге** дең, азы **1,7 хуу** өскөн.

Ортумак шалың төлевери **22570,8 рубльге** деңешкен, 2011 чылга деңизерге, **15,4 хуу** көвей.

2013 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, чурттакчы чонунуң чээли организацияларында агар саннарында акша-хөреңгизиниң нийти түнү **4852,4 млн. рубль** болуп, **27 хууга** өскөн. Чурттакчы чонунуң шыгжамыр кылып турарындан көөрге, россияжи валютага бүзүрел улуг болгаш шыгжамырларны колдуунда рубль-биле чыып турар. Ынчангаш шыгжамырларда акша-хөреңгиниң **99,1 хуузу** рубль-биле шыгжаттырган.

Амыдырал-чурттаарының шынарынга тодарадылга бээриниң кол көргүзүүнө чурттакчы чонунуң күш-ажылда хаара туттунганы хамааржыр. 2012 чылда ажыл чок кижилерниң нийти көргүзүү болгаш бүрүткели эрткен 2011 чылдың деңгелинде хевээр арткан болгаш, **18,4 хуу (22 муң кижилер)** база **5,2 хуу (6 муң кижилер)** бооп турар.

Чонну ажылга хаара тудар албанче **19746** кижилер келген, 2011 чылга деңизерге, ол көргүзүг **10,2 хуу** эвээш. Ажыл чок хамаатыларга социал деткимче кылдыр, ооң иштинде ажыл чок дээш пособие төлевери-биле каттай **188,3 млн. рубль** чарыттырган.

«Тыва Республикада күш-ажыл рыногунда дүшкүрүлгү байдалды чавырылдырары» республиканың тускай сорулгалыг программаның база «2012-2014 чылдарда Тыва

Республиканың чурттакчы чонунуң ажылга хаара тудары-биле кады ажылдажылга» ведомствонун тускай сорулгалыг программаның боттандыры-биле 2012 чылда **50,4 млн. рубльди** үндүргөн. Ооң түнелинде **15,3 муң** кижилер ажылга тургустунган, **311** ажылчын олуттарны ажыткан, профессионал өөредилгеже ажыл чок **1454** кижилер хаара туткан.

2012 чылда инвалидтерниң ажылга хаара тудары-биле **1 млн. рубльди** аңгылаан. Ол акша-хөреңги-биле дериттинген ажылчын олуттарга **20** инвалид кижилер ажыл-биле хандырган. 2013 чылда **44** инвалид кижилер ажылга хаара тудары-биле **2912,8 муң рубльди** аңгылаан. Ооң иштинде федералдыг бюджеттен **2767,2 муң рубльди**, республика бюджетинден **145,6 муң рубльди** үндүрер. Чаңгыс ажылчын олуттуң дериг-херекселериниң өртек-үнези **50 муң** турганындан **66,2 муң рубль** чедир өскөн.

Миграция. 2013 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алгаш көөрге, республиканың чурттакчы чонунуң саны **310694** кижилер. Хоорайларда **167483** кижилер, көдээ суурларда **143211** кижилер чурттап турар. Россияның чурттакчы чонунуң **0,21 хуузу** Тыва Республиканың чурттакчы чону тургузуп турар.

2011 чылга деңизерге, **чурттакчы чонунуң чайгаар өзүлдөзи 4,9 хуу** эвээжеп, 2012 чылда **4826** кижилер болган. Анализтээш ол үениң дургузунда чаа төрүттүнген чаштарның саны **205** кижилерге эвээжеп, **8273** кижилер болган. А чок болган кижилерниң саны **44** кижилерге көвүдөп, **3447** кижилер четкен. Республиканың чурттакчы чонунуң ортумак назынының узуну **61,4** харга деңгелин, чуртта ортумак хар-назындан **6,5** хар эвээш бооп турар.

2012 чылда республикаже 1976

адырларына регионнарның «орук картазын» ажылдап кылган.

Ону чединишкенин боттандыры-биле Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыында көрдүнгөн чамдык категорияның ажылдакчыларының ортумак шалың төлеверинге дүүштүр республикада ортумак шалың төлеверин тургускан.

2012 чылда социал төлеверлер, пособие болгаш компенсациялар талазы-биле хүлээлгелер бүрүнү-биле күөсеттинген. Хамаатыларның социал деткимчезинче **2996 млн. рубльди** үндүргөн.

Чурттаар оран-сава база коммуналдыг ачы-дуза төлевери дээш **17 муң** хире өг-бүлөгө (нийти санын **19 хуузу**) республика бюджетинден **260,1 млн. рубль** түнүнге субсидия төлеверин чоруткан.

Чамдык категорияның хамаатыларын, узун назылыг кижилериниң социал деткимче база ажылдавайн турар пенсионерлерге адрестиг социал ачы-дуза чедирелгези дээш социал программаларны боттандыры-биле **7 млн. рубльди** үндүргөн.

Санаторлуг-курорт эмнээшкенин алыр **эргелиг хамаатыларга 17,1 млн. рубль** түнүнге **977** путевканы берген, **520** инвалидтерге эмнедир черинге чедир баар-кээриниң орук төлеверинге **2,1 млн. рубльди** төлеп берген, ол ышкаш инвалидтерге реабилитацияның техниктиг дериг-херекселерин садып алыры-биле **32,2 млн. рубльди** тускайлаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының чурттаар байдалын экижидеринге дээш — **17,1 млн. рубльди**, инвалидтерге — **12,5 млн. рубльди** үндүргөн.

Уругларның чайгы кадыкшылгазынче **10,7 муң уругну** хаара тудуп, ол сорулгага **55,3 млн. рубльди** угландырган. Республикада **5 муң** хире өскүс болгаш

чылдарда Тыва Республикада кадык камгалалын модернизастаары» программаның күүселдези-биле **1359,4 млн. рубльди** шингээди алган. Ооң түнелинде **34** объектиге капиталдыг, **8** объектиге агар септелгелерни чоруткан, Сизим суурга ФАП-ты туткан, **31** эмнеге албан черлериниң дериг-херекселдерин чаарткан, көдээ суурларда дүрген дуза черлеринге «УАЗ» маркалыг **16** автомобильди, Перинаталдыг төпке реамобильди саткан. Медицинаның бедик технологиялыг ачы-дузанын алган аарыг кижилерниң саны **38,1 хууга** көвүдзэн, эмчилерниң шалың төлевери **10 хууга** база ортумак эмчи персоналаның шалыңы **7,3 хуу** өскөн.

2012 чылда мурнады хөгжүдер «Кадыкшыл» төлевилелиниң боттанышкыны-биле фельдшер-акушер пунктуларының, эмчилериниң, фельдшерлерниң база эмчи сестраларының ажылдакчыларының, дүрген эмчи дузасы чедирер салбырларның акша төлеверинче **30 млн. рубльди** тускайлаан.

Көдээ черге келгеш, **5** чыл ажылдаар күзөлдиг келген **211** аныяк эмчилерге чаңгыс удаа бээр **1 млн. рубль** хемчээлдиг компенсацияларны берген.

Чурттакчы чонунуң ортузунга туберкулезтан аарыыр чорук чүглө **1,7 хуу** көдүрүлген-даа болза, нийтизи-биле туберкулез аарыгы **7,3 хуу**, наркологтуг аарыглар **17,6 хуу** чавырылган. 2011 чылга деңизерге, бичии чаштарның өлүп хораар чоруу **35 хуу** көвүдзэн.

2012 чылда өөредилге адырында албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжылгаар база ооң чедингир чоруун бедидеринче кол кичээнгейни углаан. Отчеттук үениң дургузунда республиканың өөредилге системазынче 2011 чылга деңизерге,

уруглар өөредилгезинге хаара тудары бооп ар 2012 чылда Кызыл хооронун олуттуг уруглар садын башкалгалай суурда уруглар саалары ажытканы-биле **325** ономей ажытканы ол. Шалың база немелде өөредилге черлериниң баазанын олуттуг бөлүктөрүн ажыткан түнелинде школа назарга пазан уругларга өөредилге черлериниң ачы-дузанын туттунган уругларның саны **45,3 хууга** көвүдзэн (2011 чылда ол **42,8 хуу**).

Көдээ школаларга

башкыларны хаара тудар республика бюджетинден болгаш литерату

башкызынга **100-100 муң** рубльдиң деткимчезин келтирет

Ипотека чээлизи дээш **2** башкыларга **7,4 млн. рубль** чээлизи берген.

Аныяк кадрларны башкалгаларга

талазы-биле күрүнө чаа келгеш

сидеринге Россия Федерацияны

зының профессионал өөредилге

черлери-биле **89** керээш бюджеттен

тускай сорулга олутту алган. **72** дээди өөредилге

албан черлеринге **847** олуттуг тускай өөредилге

ринче **155 олутту** тускай өөредилге

сионал өөредилге албан черлериниң

че тускай чыылда-биле **7** кирген, Тываның профессионал өөредилге

албан черлери кижилер, ооң иштинде Тываның университетинче **13**, профессионал албан черлери **388** кижилер кирген.

Республиканың эртем-инженерлик

дилге комплекзинде **40** ажылдакчылары ажылдап турар. Оларның **370-и** кандидаттар, **34-ү** эртем доктору аттанган. 2012 чылда **2** докторнун кандидаттың диссертациян камгалаттырган.

Республиканың эртем-инженерлик

зациялары **42** аңгы кол угулганын

кынарда шинчилелдерни чорутуп турар. Регионунуң эртем шинчилелдерин деткир сорулга-биле

Республиканың Баштыңының тыякчылыгын алырынга конкурс чыгандыг-на эрттирип турар. Чылда конкурска аныяк эртем-инженерлер **27** төлевилели-биле кирген. Оларның эн-не бурунгаар келген **10** төлевилели нийтизи **700 муң рубль** түнүг деткимче алган.

2012 чылда республикада аныяк специалистерин, эртем-инженерни база аспирантыг даштыкы чурттаарга өөредилге эртем албан черлериниң кадрларын курлавырларын экижидериниң нийти түнү **1300 муң рубль** грантыны тускайлаан.

2012 чылда культураның хөгжүлдөзүнге **654,4 муң рубль** оон иштинде культура болгаш чүүлдүн өөредилге системаны модернизастаарына республика бюджетинден **3 млн. рубль** аңгылаан.

Отчеттук чылда культураның ажылдакчыларының айда ортумак шалың төлевери **9585 рубль** болган (регионда ортумак шалың төлевериниң **32,1 хуузу**).

2012 чылда тыва культураның болгаш ус шеверлединиң төвү ажылдап кирген. Ында Тыва Республиканың Ус-шеверлел палатасы база кирип турар. Хакасия, Алтайның, Красноярск крайының Моолдун төптери-биле кады ажылдажылга чоруп турар.

кижи немежип келген, **5658** кижилер чоруткан. Миграция эвээжээшкени 2011 чылда **3860** турганындан **3682** кижилер болган. Республиканың девискээриниң иштинде аай-дедир көжери регион иштинин миграциязының **69,1 хуузу** тургузуп турар. Кызыл хоорайже, Кызыл болгаш Бии-Хем кожууннарже чонунуң көжери көвүдзэн, а чамдык кожуннарда, ылаңгыя көдээ суурлардан көжүп чоруурунун саны көвүдөп турарын эскерип болур. Чөөн-Хемчик болгаш Улуг-Хем кожууннарда эн-не хөйү-биле көжүп чоруп турар.

Социал адыр. Россия Федерациязының Президентизиниң 2012 чылдың май 7-де «Күрүнениң социал политиказын боттандыраарының хемчеглериниң дугайында» № 597 Чарлы-биле 2013-2018 чылдарда социал хандырылга, кадык камгалал, өөредилге болгаш эртем, культура

ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар бар. 2012 чылда **593** уругну ажаалда-тежээлде черинче дамчыткан, **150 уругну** азырандыга алган, **43** өг-бүлөгө **258** уруг кижизиттинип турар. Уруг азырап алыр күзөлдиг өг-бүлелериниң арга-хевирлерин хөгжүдери-биле, уругларның эрге-ажыын база хоойлу езугаар сонуургалдарын камгалаары-биле өг-бүлө болгаш уругларның херектериниң талазы-биле агентилел тургустунган.

2011 чылдың декабрь база 2012 чылдың февральда республикага болган күштүг чер шимчээшкениннен когараан **21,4 муң** хамаатыга өнчү-хөреңгизин чидиргени дээш чаңгыс удаа бээр дузаламчы акшаны нийтизи-биле **467,89 млн. рубльге** төлзөн.

2012 чылда республиканың кадык камгалалынче **3,65 млрд. рубльди**, оон мурнунда чылга деңизерге, **1,5 каттап** хөй акша-хөреңгини үндүргөн. «2011-2012

1,2 каттап хөй, азы **6,99 млрд. рубльди** тускайлаан.

2012 чылда өөредилге адырының ажылдакчыларының ортумак шалың төлевери **16528,5 рубль** (республикада ортумак шалың төлевериниң **73,2 хуузу**) болган.

Нийти өөредилгени модернизастаар талазы-биле программаны боттандыраары уламчылап турар. Программаның хемчеглерин күүсидеринге **414,6 млн. рубльди** тускайлаан. Өөредилгениң **35** объектилеринге **98,65 млн. рубль** түнүнге септелге ажылдарын чоруткан. Физика эртемниң **15** кабинеттерин тургузуп, **663** санныг оргтехниканы, **2812** санныг өөредилге-бүдүрүлгө, спортчу дериг-херекселдерни база эт-септи саткан. Бо кылдыгын ажылдар аварийлиг байдалдыг болгаш капиталдыг септелге негетинип турар школаларның санын кызырган.

Эң-не чидиг айтырыгларның бирээзи — школа назыны четпээн

Күрүнениң хайгааралында
турганын өңү салгалы болур
объект, оон аразында феде-
рация ужуру-уткалыгы 2 тураскаал

Отчеттук чылдың дургузунда
Хөл хөлде «Пор-Бажың»
федералдыг ужуру-уткалыг
техниктиг байдалын
Археологтук өңүнүн
объектизи Россия Федера-
ция чоннарының культу-
ра салгалының объектилеринин
санын кирген. Алдан-Маа-
ттыг национал музейнин
археологтары археологтук ка-
бардан тывылган 548 санныг
өңүн бүртүккөн.

Хемчээлдиг культура-мас-
кемчеглерге: бүгү делегей
эрге-байдалды алган
Хүрээ фестивалын, оон
чорудуунун түннелинде тут-
ушту-Хүрээ хүрээ тудуунун
ышкынын, «Дембилдей»,
сыннарының аялгалары»,
III фестивалы, үрер
оркестрлеринин «Азия-
фанфарлар» делегей
I фестивалы, РСФСР-нин
Тыва АССР-нин Улустун ар-
максим Мунзуктун 100 хар-
на тураскааткан «Дерсунун
хокпазы» IV фестивалдар-
маарыштырып болур.

Тыва Республиканың Чазанын
оркестринин Тайвань-
City-2012 бүгү деле-
оркестрлер фестивалына
8. Көк-оол аттыг Национал
артистеринин Соңгу
эти республикаларына
күннери культура амыдыра-
не онзагай болушкуннар

2012 чылда Тыва Респуб-
лика Чогаалчылар эвилели бот-
тун юбилейин демдегледип
ген.

Тыва Республика болгаш ведомство-
н тускай сорулгалыг про-
аларының күүселдези-биле
Республиканың аныяктарына,
өг-бүлелерге күрүнө дет-
иниң талазы-биле концеп-
ия хемчеглерин боттандырып,
етпэннер болгаш аныяктар
на арагалаашкынга болгаш
анияга удур хемчеглерни
застан, сайгарлыкчы ажил-
лгаже аныяктарны хаара
биле «Сен — сайгарлыкчы
еп комплекстиг программа
еп турар.

Тыва Республиканың шупту чуртта-
кунун 33,5 хуузу, азы 104
аныяктар тургузуп турар.
2 чылда янзы-бүрү хемчег-
50 муң хире аныяктар ки-
Республиканың аныяктары
ер-2012», «АТР. Алтай.

ниң базымнары», «Бирю-
бакан хоорайга «Этнова-
лыг Сибирь» бүгү делегей-
ияктарының этнотуризмниң
лганынга, Белокурихага
ен аныяктарның следунга,
хоорайга аныяк сайгарлык-
ың конгрессинге идепкейлиг
енин демдеглээр апар.

Чылдың эки турачызы»,
ктарның бизнес-төле-
2012» дээн ышкыш респуб-
икнуустарының киржикчиле-
аны көвүдөп турар.

еттук чылдың дургузунда
лге төлөвилелдер болур
тарга база 35 өөредилге
ларына аныяктарның хөй-
организацияларындан 858
истер өөредилгени эрткен.
Тыва Республика уругларның бол-
ияктарының 240 организа-
ында 23,3 муң кижиле хаара
н. Ол каттыжышкыннар

ның 135-и волонтер ажил-чору-
дулгазын чорудуп турар. Ол дээр-
2011 чылга деңизерге, 38 хуу хөй.

Ажылга тургузуп, түр үениң
хемчеглеринче хаара тудуп турары
аныяктарның ортузунда ажил чок
чоруктун санын 35,44 кызырган.
Түр үениң сезон ажылдарына
24,9 муң школачылар, көдээ
суурлардан 7 муң хире аныяктар
киришкен, азы оларның ниити
санының 46,1 хуузу-дур. Дээди
профессионал өөредилге албан
челеринин доозукчуларының
2,8 муңу бүдүрүлгелерге стажир-
овканы эрткен, оларның 1,7 муң
ажылга тургустунган.

Студент күш-ажыл отрядта-
рынга 430 кижиле ажилдап чайлаан
(2011 чылга деңизерге, 43,3 хуузу).
Оларның күш-ажылының төлөвири
айда 5-тен 17 муң рубль болган.

Муниципалдыг тургузулгалары
ХБАБ органнарында, өөредилге
болгаш культура албан челеринде
«Аныяк өг-бүлениң» 104 клувунда
782 кижиле хаара туттунган. Бай-
Тайга, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-
Тайга, Таңды кожууннарда аныяк-
тар-биле ажил чорудар төптөр
тургустунган.

2012 чылда республикада
чурттаар байдалын экижидери
негеттинип турар 1097 аныяк
өг-бүлелер бары бүртүктеткен.
«(2011-2015 чылдарда) ТР-де
аныяк өг-бүлелерни чурттаар чер-
биле хандыраары» программаның
акшаландырышкынының ниити
хемчээли 25156,41 муң рубль
болган, социал төлөвилерни 53
аныяк өг-бүлелер алган. 2013 чыл-
дың эгезинде чурттаар байдалын
экижидери негеттинип турар 812
аныяк өг-бүлелер учетта турар.

Күш-культура болгаш спорт-
биле өңүктөшкен кижилеринин
саны эрткен чылга деңизерге, 200
кижиле көвүдөп, 80350 кижиле четкен,
ол дээрже чурттакчы чоннуң 25,8
хуузу-дур.

Отчеттук чылдың дургузунда
кадыкшылганын, спортчу-масса-
лыг 2598 хемчеглер 170 муң кир-
жикчини хаара туткан, эртенги сула
шимчээшкыннерни, амыдыралдың
кадык омур-хевиринин хуннерин
эрттирери чаңылчып бар чыдар.

Тыва күрүнө университетинде
эштир бассейни ажылгалга кири-
гени-биле спортчу улуг объекти-
леринин саны көвүдээн. Республи-
када бо хүнде 195 спортчу залдар,
элээди уругларның 22 спортчу
школалары ажилдап турар.

Ак-Довурак хоорайда футбол
шөлү ажылгалда кирген, ажык
спортчу шөлүгештеринин чаагай-
жыдылгазынче кичээнгенин углаан.

2013 чылда Бай-Хаак, Сарыг-
Сеп суурларда, Чадаана хоорайга
күш-культура-кадыкшылга ком-
плекстерин, Ак-Довурак хоорайга
эштир бассейни тудары планнат-
тынган.

2012 чылда Россияның чыынды

командаларының составынче Тыва
Республикадан 48 спортчу кирген.
Республиканың 200 хире билдин-
гир спортчулары республикадан
дашкаар 50 хире маргылдааларга
киришкен, аңгы-аңгы чергениң 148
медальдарын чаалап алган.

2012 чылдың кол спортчу
чедишкынниң Лондонга эрт-
кен XXX Олимпийжи база XVI
Паралимпийжи чайгы оюннарда
ча адыкчызы Михаил Оюнун
чаалап алганы «алдын» биле «хү-
лер» медальдарын чоргаарал-
биле демдегледип болур. Михаил
Оюнга «Россияның алдарлыг
спорт мастери» ат биле Россия
Федерациязының дээди күрүнө
шаңналы — Найырал орденин
тывыскан.

Отчеттук чылда Россияның
спорт мастеринге 40 кандидатты,
«Россияның спорт мастери» атты
9 спортчуга тывыскан. Самбога
болгаш ча адарына Россияның
чыынды командаларының ке-
жигүннери болур-2 спортчуга
«Делегей чергелиг класстың
Россияның спорт мастери» атты
тывыскан.

Республика, делегей чергелиг
маргылдааларны эрттирерин эки-
житкен, албан-эзуу-биле ыңдыг 76
хемчегге 12,8 муң кижиле киришкен.

Тыва Республиканың Чазанын
Даргазының ай санының
стипендияларын болгаш чаңгыс
удаа бээр акша төлөвилерин
бедик көргүзүлгү тренер башкы-
ларга болгаш эки чедишкыннерлиг
спортчуларга, Россияның чыынды
командаларының кежигүннеринге
тыпсыры чаңылчаан.

Бюджет политиказы болгаш
бюджеттер аразында харылзаа-
ларны сайзырадыры. 2012-2014
чылдарда бюджет политиказының
дугайында Россия Федерация-
зының Президентизинин Бю-
джет айткалының болгаш Тыва
Республиканың Дээди Хуралына
Тыва Республиканың Чазанын
Даргазының Айткалының кол
чүүлдеринге дүүштүр Тыва Ре-
спубликаның 2012 чылда бюджет
политиказы тургустунган.

Тыва Республиканың 2012
чылда каттышкан бюджет 21,25
млрд. рубль түңнүг орулгалыг
болгаш 19,5 млрд. рубль түңнүг
чарыгдалдыг күүсеттинген. Феде-
ралдыг бюджеттен кирген эгидилге
чок тускай акшаландырышкынны
саң-хөө чылының төңүзүңге чедир
шиңгээди албаанындан артык-
шылдыг кезээ 1,7 млрд. рубль
түңнүг.

Каттышкан бюджеттин үндүрүл-
гелер болгаш өске-даа төлөвилерден
кирген орулгазы 2012 чылда 100
хууга күүсеттинген, оон түнү 4375
миллион рубль, 2011 чылга дең-
изерге, 8 хуу хөй.

Юридиктиг кижилеринин орулгаларының үндүрүлгелеринден кирген
акша 18 хууга азы 366,5 миллион

рубльге көвүдээн, нефть продук-
туларының акцизтерин төлөвүнүн
орулгалары — 16 хууга азы 91,9
миллион рубльге, биче болгаш
ортумак сайгарлыкчыларның ниити
орулгаларындан үндүрүгден 27
хууга азы 52,9 миллион рубльге
көвүдээн.

Казып тывар үлөтпүрүнүн үндү-
рүлгелеринден орулгалар — 33 хууга,
бөлүктөп болгаш үрүмкөп садыг-
лаарындан — 19 хууга, энергетика
болгаш болбаазырадылгала үлөтпү-
рүндөн 10 хууга көвүдээн. Үндү-
рүлгелерден орулгалар харылзаа
адырындан («Ростелеком» ажык
акционерлиг ниитилел, «Тываха-
рылзааинформ» ажык акционерлиг
ниитилел) 30 хуу эвээжээн.

Шимчeves өңүдөн үндүрүг
кииреринге белеткел ажылын 2012
чылда чоруткан, чаа үндүрүг-
нүн хемчээлинин үндезини болур
республиканың девискээринде
шимчeves өңү объектилеринин ка-
дастр өртөктерин тодаратканының
түннелдерин бадылаан.

Федералдыг бюджеттен кирген
дузаламчы акшаның түнү 16,85
млрд. рубль. Тускай сорулгалыг
субсидиялар, субвенциялар дээш
чыл дургузунда бюджеттер ара-
зында акша-төгөриктиң өске-даа
шилчидилгелери 5,97 млрд. рубль
түннүг, ол дээрже 2012 чылда херек
кырында алган акша-хөрөңгинин
35 хуузу.

Тыва Республиканың каттыш-
кан бюджетинин 2012 чылда
чарыгдалдары: социал адырларга
— 74 хуузу, национал экономика
адырларына — 13 хуузу, күрүнө
болгаш муниципалдыг органнарына
— 9 хуузу.

2012-2013 чылдарда бюджет
чарыгдалдарын беримчелин чедип
алыры-биле башкарылганын со-
рулгалыг программалар аргаларын
боттандырып турар.

2012 чылда 967 миллион
рубль түңнүг тускай програм-
маларны күүсеткен, оон иштинде
капитал чарыгдалдарга 591,4 млн.
рубльди, хемчеглер эрттиреринге
— 375,6 млн. рубльди үндүргөн.

Тыва Республиканың күрүнө
өңүзү тудугларның болгаш
объектилеринин төлөвилелдеринин
акшаландырышкынынга, чээли
өрелерин дуглаарына 70,4 млн.
рубльди чарыгдан, оон иштинде
төлөвилел ажилдарына — 45,1
млн. рубльди, чээли өрелерин
дуглаарына — 25,3 млн. рубльди.

2013 чылдың январь 1-де Тыва
Республиканың күрүнөге өрөзи
1421,4 млн. рубль түңнүг (бодунуң
орулгаларының ниити хемчээлинин
32,7 хуузу), оон иштинде федерал-
дыг бюджеттен бюджет чээлиери
— 825,3 млн. рубль. рубль, хемчеглер
чээлиери — 390 млн. рубль, үн-
дүрүп берген күрүнө магадылалдары
— 206,1 млн. рубль. 2011 чылды-
биле деңизерге, 3,3 катап өскөн.
Күрүнөге өрелерин башкарынының
девискээр политиказын бюджет
хоойлужудулгазының доктаатка-
ны кызыгаарлаашкыннар эзугаар
чорудуп турар.

Республика бюджетинден ко-
жууннарга саң-хөө дузазы 6,7
миллиард рубль. Оон кол хевир
муниципалдыг тургузулгаларның
бюджеттеринге дотация.

2012 чылда бюджеттер аразын-
га харылзааларны хевирлээрде,
ыяап-ла камгалаалдын, девискээр
үндүрүлгелеринден болгаш өске-даа
төлөвилерден төлөвилеринин хем-
чээлин өскерттиринин, оон иштинде
Тыва Республиканың бюджеттен
бюджетче тускай үндүрүг режим-
нери-биле көрүп кааны үндү-
рүлгелерден орулгаларының хемчээлин
өскерттиринин бүрүн эргелерин му-

ниципалдыг деңнелден республика
деңнелинче шилчткенин өөренип
көргөн.

Бюджеттеринин күүселдезинин
үезинде түр када тыптып кээп ту-
рар акша-хөрөңги үзүктелишкын-
нерин дуглаары-биле 2012 чылда
республика бюджетинден 436,4
миллион рубль чээлини тус чер
бюджеттеринге үндүрүп берген.

Тус чер бот-башкарылганының
органнарының ажил-чорудул-
газы. 2012 чылда улуг болгаш
ортумак ажил-агыйларда үлөтпүр
бүдүрүлгезинин хемчээли улгаткан.
Чөөн-Хемчик кожуунда 2 катап,
Барыын-Хемчикте — 32,7 хууга,
Тожуда — 24 хууга, Чеди-Хөл
кожуунда — 22,1 хууга, Чаа-Хөл
кожуунда — 11,5 хууга. Көдээ
ажыл-агыйның, аңгы-аңгы болгаш
арга-ыяш ажил-агыйның улуг бол-
гаш ортумак бүдүрүлгелеринде
бүдүрүп чоруткан продукцияның
хемчээли 2,6 катап улгаткан.
Мөңгүн-Тайга кожуунда — 12,1
хууга, Барыын-Хемчикте — 58,1
хууга, Өвүрдө — 16,1, Таңдыда
— 12,1 хууга. Чуртталга бажыңна-
рын ажылгалга кириери Бай-Тайга
кожуунда 70,4 хууга, Каа-Хем
кожуунда — 51,8, Чөөн-Хемчикте
— 24,3, Ак-Довурак биле Кызыл
хоорайларда тус-тузунда — 53,7
болгаш 21,7 хууга улгаткан. Улуг
болгаш ортумак бүдүрүлгелерде
чүк сөөртүлгези Өвүр кожуунда 3
катап, Кызыл хоорайда 42,9 хууга
улгаткан.

Улуг болгаш ортумак ажил-
агыйларда үлөтпүр бүдүрүлгези
Өвүр кожуунда 84,2 хууга, Каа-Хем
кожуунда — 48,4 хууга эвээжээн.
Көдээ ажил-агыйның, аңгы-аңгы бол-
гаш арга-ыяш ажил-агыйның улуг
болгаш ортумак ажил-агыйларын-
да бүдүрүп чоруткан продукцияның
хемчээли Кызыл кожуунда 49,5
хууга, Бии-Хем кожуунда — 40,4,
Бай-Тайгада — 37, Чөөн-Хемчикте
— 36,6 хууга эвээжээн. Чуртталга
бажыңнарын ажылгалга кириери
Тере-Хөл кожуунда 68,5 хууга,
Сүт-Хөл кожуунда — 30,5, Чеди-
Хөл кожуунда 34,5 хууга эвээжээн.

Республика болгаш федерал-
дыг бюджеттерден 2012 чылда
дузаламчы акшаландырышкын-
биле республиканың тус чер бот-
башкарылга органнары 302 млн.
рубль түңнүг акша-хөрөңги-биле
42 инвестиция программаларын
боттандырып турган.

Бай-Хаакта 10 квартиралыг
чуртталга бажыңының даштыкы
инженер четкилерин кылган, Кы-
зыл кожуунун Эрбек сумузунун
Оттук-Даш арбанынга 10 кВт
күчүлүг 7 км электри шугумун, 0,4
кВт күчүлүг 1,5 км электри шуг-
мун шөйгөн; Кызыл хоорайның
Бай-Хаакская кудумчузунда 280
олуттук уруглар садының, Каа-Хем
кожуунун Сарыг-Сеп суурда 140
олуттук уруглар садының, Чаа-Хөл
кожуунун Чаа-Хөл суурда Культу-
ра бажыңын, Чеди-Хөл кожуунун
Элегес суурда «Теремок» уруглар
садынын, Тере-Хөл кожуунун
Кунгуртук суурда спорт залынын,
Каа-Хем кожуунун Бүрен-Хем
суурда ийи каат уруглар садының
бажыңнарын туткан болгаш капи-
тал септелгезин чоруткан.

Улуг-Хем кожуунун Ишти-
Хем суурда школанын, Мөңгүн-
Тайга кожуунун Мугур-Аксы би-
чии уругларның спорт школының
Кызыл-Хая суурда өөредилге сал-
бырының спорт залының капитал
септелгезин кылган.

Эрзин кожуунун Качык суурга
дизель электростанцияны садып
берген.

(Төнчүзү. Эгези 3—7-ги

арынарда).

Тожу кожуунун Тоора-Хем суурда 140 олуттуг бичи уруглар садынын, Эрзин кожуунун Мөрен суурда ортумак школанын, Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы суурда 300 олуттуг чедир тутунмаан уруглар садынын төлөвилел-смета документилерин ажылдап кылган.

2012 чылда ниити шөлү **1301972,9** дөрбелчин метр **1011** чер участоктарын чуртталга тудуунга, ниити шөлү **8733100,46** дөрбелчин метр **166** чер участогун социал-культура объектилеринин тудуунга тускайлап берген.

Чурттакчы чоннун бир кижиге хамаарыштыр алыр болза, чуртталга бажыңнарынын тудуунга чер участоктарын тускайлап бээр сөөлгү чылдарда **2,8** катап көвүдүп, Россияда ортумак деңгелге чоокшулап келген. 4 муниципалдыг тургузулгаларда ниити шөлү **93000** дөрбелчин метр чер участоктарын үш болгаш оон хөй ажы-төлдүг **111** өг-бүлелерге хууда бажыңнар тудуп алыры-биле тускайлап берген. Тускайлап берген чер участоктарынын хөй кезинде коммунал четкилери чок.

Девискээр аайы-биле планнаарынын болгаш зоналыг хоорай тудуунун **228** документилеринин белеткели чоруп турар. **113** чингине планнарны болгаш черни ажылгаарынын база тудуг чорудаарынын **115** төлөвилелдерин муниципалдыг тургузулгалар кылып турар. Оларнын аразындан **64** чингине планны болгаш чер ажылгалынын **35** дүрүмнерин бадылаан.

Информация ниитилелинин сайзыралы болгаш массалыг информация чепсектери-биле кады ажылдажылга. Тыва Республиканын Чазаанын массалыг информация чепсектери-биле ажылы сөстүн, ажык-чарлыг чоруктуң хостуунче, хамаатыларнын информация билип алырын боттандыраарыңче угланган. Тывада **44** массалыг информация чепсектери бар, оларнын иштинде доктаамал үнүп турар **39** парлалга үндүрүлгелери, электронуг **5** телерадиопрограммалар.

Республиканын амыдыралында онза чугула болушкуннарнын дугайында медээлеринин каналдарын көвүдөдир сорулга-биле күрүненин доктаамал үнүп турар парлалга үндүрүлгелери «Шын», «Тыванын аныяктары» солуннарнын электронуг үндүрүлгелерин тургускан, «Тувинская правда» солунун Ин-тернет-сайтын чаарткан.

2011 чылга деңнээрге, 2012 чылда күрүненин доктаамал парлалга үндүрүлгелери «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарнын тиражтары тус-тузунда **6** болгаш **20** хууга көвүдзүн.

Журналистернин кадр кулавырын тургузар сорулга-биле «Аныяк» өөредилге төвүнүн баазына «Аныяк журналист школынын» төлөвилелин ажиткан.

Полиграфия адырын сайзырадырында көскү чедишкinner бар. «Парлалга болгаш полиграф ажыл-чорудулгазы» хевирнин **37** бүдүрүлгелери болгаш организациялары республикада ажылдап турар.

Кадр политиказы. Россия Федерациязынын Президентизи Д.А. Медведевтин саналдааны-биле Тыва Республиканын Дээди Хуралы (парламентизи) сессиязынын хуралында 2012 чылдың март 2-де Шолбан Валерьевич Кара-оолга

Тыва Республиканын Баштыны-Чазаанын Даргазы албан-дужаал-дын бүрүн эргелерин база катап тывыскаан.

Тыва Республиканын Чазаанын чаа составын тургускан. 2012 чылдың августа Тыва Республиканын Информатизация болгаш харылзаа яамызы, октябрьда Тыва Республиканын Өг-бүле болгаш уруглар талазы-биле агентилели тургустунган.

Отчеттуг чылда Тыва Республикага уругнун эргелеринин талазы-биле Төлээниң аппарадын тургузарын дооскан.

Республиканын күрүнениң хамааты албанын сайзырадырынын нормативтиг баазасы тургустунган. Дээди профессионал эртемниг болгаш «Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга» программалары-биле профессионал белеткелди эрткен күрүне албан-хаакчыларынын саны көвүдзүн. Республиканын күрүне албан күрүне албанынга аныяк кадрларны шилип ап турар.

«2011-2014 чылдарда кадык камгалал болгаш өөредилге адырларынга удуртукчу кадрларны белеткээринин» федералдыг программа-биле 2012 чылда школаларнын 20 директорлары, 20 кол эмчилер болгаш кол эмчилеринин оралакчылары немелде профессионал эртемни чедип алганнар.

Республиканын 18 хамаатызынга РФ-тин күрүне шаңналын тывыскаан. Эң-не берге байдалдарда көргүскен эрес-маадырлыг чоруу дээш «Ада-чуртун мурнунга ачы-хавыяазы» орденнин ийиги чергезинин медалы-биле 7, Эрес-дидим чорук ордени-биле (өлген соонда) 9 кижиге шаңнаткан.

2012 чылдың дургузунда Тыва Республиканын күрүне шаңналын — **94**, Тыванын Баштынынын-Чазак Даргазынын Хүндүлел бижинин **138** кижиге тывыскаан.

Хамаатыларнын бадылаар эргезин магадылааны. Хамаатыларнын бадылаар болгаш бадыладыр эргезин магадылаары-биле республиканын Чазаа 2012 чылда Россия Федерациязынын Президентизинин болгаш тус чер чагыргаларынын соңгулдаларын эрттиреринге соңгулда комиссияларына боттуг дузаны чедирген. Политиктиг партияларнын девискээр салбырларынын болгаш 15 хөй-ниити организацияларынын аразына «Арыг, шынчы соңгулдалар» дээш дугуржулганы чарган.

2012 чылдың март 4-те РФ-тин Президентизинин соңгулдаларынын түннелин үндүрген. Республиканын соңгулчуларынын **92,63** хуузу соңгулдаларга киришкен. Путин дээш соңгулчуларнын **90** хуузу бадылаан.

Муниципалдыг районнарнын Төлээлекчи органнарынын 92 мандады дээш **268** кордакчылар соңгулдага киришкен. Көдээ болгаш хоорайларнын Төлээлекчи органнарынын **607** мандады дээш **1094** кордакчылар соңгулдага киришкен. Түннелинде **592** депутат соңгуткан.

Отчеттуг үениң дургузунда тус чер эрге-чагыргазын хевирлээри — кожууннарнын чагырга даргаларын томуулаарынын үе-чадазы эгелзэн. Олар конкурс езугаар шилилге эртер болгаш Төлээлекчилер хуралынын мурнунга отчеттуг.

Тыва Республикада националдар аразынын харылзаазын чогулгалыг болдурарынын айтырылганы. Тыванын Чазаа болгаш өске-даа күрүне органнары нациялар аразында бот-боттарын

билчир болгаш хүндүлежир чорукту тургузар болгаш быжыглар дээш оларнын культуразын, дылын, чаңчылдарын сагырынын айтырылганын ажылынын кол өззү болдурган. Бо ажылды чогулгалыг боттандыраары-биле кожа-хелбээ регионнар-биле быжыг харылзааны тургускан. «Орус культураның төвү» кожа Хакасиянын, Красноярскинин, «Тываларнын делегейи» хөй-ниити организациязы Моолдун, Кыдаттын ол черде чурттап чоруур тывалары-биле харылзаалыг.

Республикада немец, армян, киргиз, көрей, якут культура төптери, бурят, азербайджан каттыжышкыннар бар. 2012 чылдан эгелеп Чаңчылчаан тыва культураның болгаш ус-шевер ажылдарнын төвү идепкейлиг ажылдап эгелзэн.

2012 чылдың февраль 4-те «Дайынныг месилдежишкinnerниң киржикчилери — тайбың болгаш турум чорук дээш» деп кыйгырыгнын адаа-биле В.В. Путинниң чуртту сайзырадыр эгелзешкinnerин деткзэн митинг болган. Ол митингини Тываның десантниктер эвилели, «Афганец», «Аргун», «Дайынчы акы-дунмалышкы» фондулары, дайын-чаалыг черлерге шериг эрттиргеннеринин ассоциациязы, иштики херектер органнарынын хоочуннары организаастаан.

Март эгезинде нациялар аразынын айтырылганын харыылаар доктаамал ажылдап турар комиссиянын, республиканын Хөй-ниити палатазынын база Тыванын Чазаанын чанында шажын айтырылганынын комиссиязынын каттышкан хуралы болган. Аңаа «Тыва — националдар аразына эптиг-чөптүг чоруктуң девискээри» деп айтырыгны чугаалашкан.

Апрельде чурттар аразынын «Тыва: оруктарын болгаш культураның белдири» деп ийиги турисчи шуулганы болган. Оң ажылынга Сибирь федералдыг округтун губернаторлары, Моолдун чооккавы дөрт аймаанын, Кыдаттын төлээлери киришкен.

Россиянын хүнүн Тывага демдеглээнинин кол кеззэ Арат шөлүнге национал культуралар байырлалы болган. Ол байырлалга бүгү кожууннар, янзы-бүрү нацияларнын төлээлери киришкен болгаш кончуг шынарлыг болган.

Чадаана хоорайга чурттар аразынын он дөрткү «Үстүү-Хүрээ» фестивалын ажиткан болгаш буддийжи кол хүрээниң ажылгалга киригениниң байырлалын эрттирген бис. Бо хүрээниң тудуу аңгы-аңгы шажын-чүдүлгелиг болгаш культуралыг чоннарны каттыштырган. Фестивальга Беларуссиянын, Норвегиянын, Россиянын аңгы-аңгы девискээрлеринин база Тываның билдингир хөгжүмчүлери киришкен.

Россиянын Тук байырлалынын хүнүнде Национал музейнин чанына «Чаңгыс демниг Россия» партиязы, «Чаңгыс демниг Россия» Аныяк гвардиязы митингини эрттирген. Орус культура төвү байырлал концертин көргүскен.

Кызыл хоорайнын хүнүнде «Черниң хуулгаазыны — хлеб» деп делгелге-конкурс болган. Аңаа республиканың девискээринде чурттап турар аңгы-аңгы сөөк-язы чоннарнын төлээлери киришкен.

Чоннун эп-сеткил каттыштырылганынын хүнүнде Кызыл хоорайнын Орус культура төвү өске аймак-сөөк чоннарнын; киргиз, бурят, орус, украин, азербайджан, тыва, узбек чөмнеринин делгелгезин

организаастаан.

Корум-чурум камгалалынын талазы-биле ажыл-чорудулга. 2012 чылда Кызылда «Айыыл чок хоорай» деп системаны ажылгалга кириген. Шупту 37 видео-контроль системалары хоорайда корум-чурумнун байдалын хайгаарап, дежурный кеззэнче дамчыдып турар. Мониторинг төвү тургустунган. Оң түннелинде **16** кем-херек үлгедишкinnerин изии-биле илереткен болгаш **237** административтиг чурум хажыдышкinnerнарын онааган.

«Эзирик кижилерге дуза чедирер» төптү тургускан. Эзириктер сергедир черниң орнунда тургускан бо төптүн чылда акшаландырышкыны **6 млн. рубль**. Эрткен чылын бо төпке **8060** кижини эккелген, холун-будун доңулар чоруктар эвээжзэн болгаш найысылалда эзирик кем-херек үлгедишкinnerи 286-дан 251 чедир азы **12,2** хуу кызырылган. Мындыг төптерни Ак-Довурак, Чадаана, Шагаан-Арыг хоорайларга база ажыдары көрдүнген.

Янзы-бүрү спортчу маргылдаалар үезинде база дүнеки үеде арага-дары садарын контроль-даарына улусчу дружиналарнын киржилгези көскүзү-биле экижзэн. Ниитизи-биле арага аймаа-биле холбашкан **400** садыг точкаларын хынаан, **275** чурум хажыдышкinnerнарын илереткен, дыка хөй нормазына дүүшпес арага аймаан хавырган болгаш узуткаан.

2012 чылда республикада криминалдыг байдалдың контролюн хандырган. Оң түннелинде өлүмчидимге чедирер аар кемдээшкinner **3,3**, күштээшкinner — **33,3**, ок-боо ажылгаан кем-херек үлгедишкinnerи — **57,1**, назы четпзэннер аразында кем-херек үлгедишкinnerи **15,6** хуу кызырылган.

Эрткен чылын наркотиктиг бүдүмелдерни садып-саарар чорук **1221** болган азы оон мурнунда чылга деңнээрге, **7,8** хуу көвүдзүн, **1099,33** кг наркотиктиг бүдүмелдерни хавырган.

Эрткен чылын республикага **337** орук озал-ондаа болган, аңаа **145** кижиге амы-тынындан чарылган, **510** кижиге кемдээшкinner алган. Орук озал-ондаанга таварышкан кижилернин **65-жи** бичи уруглар болган, оларнын **11-и** амы-тынындан чарылган, **69-зу** кемдеп-бертинген.

Автоаварияны болдурбас дээш республика бюджетинден **4 млн. рубльди** үндүрген. Ол акша-биле Кызылдың Кочетов, Салчак Тока, Бухтуев кудумчуларында чурум үрээшкinnerин хайгаараар комплекстерни тургускан. Улуг-Хемни кежир көвүрүгдө база ындыг комплексти ажылгап эгелзэн.

Орук озал-ондаан болдурбазынын программалары-биле федералдыг бюджеттен **4,7** млн. рубльди аңгылаан. Ол хөреңги-биле КАИ ажылдакчыларынын материал-техниктиг баазазын быжыглаан, чурум хажыдышкinnerнарынын хайгааралын чорудар автоматчыткан төптү тургузуп эгелзэн. Бо ажылдарны уламчылаары-биле **1,9** млн. рубльди немей хандыраары көрдүнген.

ТҮННЭЛ КЕЗЭЭ

Республиканын Баштыны-Чазаанын Даргазы бодунун Айыткалына эң-не чугула байырлал Россия биле Тываның демнежилгезинин **100** чылынын шийтпирлиг үе-чадазы деп айткан. Келир чылын демдеглээр бо байырлалы-

выстың бүдүүзүнде Чазактын болгаш яа

кимчезинге даяныр Юбилейге беле амыдыралын экиж болур ужурлуг. Ча

ажылы бүгү чоннун биле эртер болгаш суурларга, малчын ко

Чаа инвестиция өске-даа бүдүрүлгеле

зи чоннун амыдыра деринге идиг болур болзун дээш ажылд

бис. Ол хөй талаалыг профессионал ажыл биле ажыл, эмчи чурттаар оран-сава

ажылдар хөй. Чаа э тудугларны ажылгал чуртталга тудуун к

орук-транспорт тудуу — чугула айтырылган

Энергетика айтырлазын тайылбырлаан х дээрге чурттуң айыыл

магадылалы-дыр. Республиканын эк

хөгжүдеринин кол бы тыг казар байлакта транспорт, харылзаа,

агый адырлары деп бис. Үлетпүр адырын

рынга бистин казар б выстың курлавыры бол

Көдээ ажыл-агыйны ныышкыны этт бүдүр сайзырадыры болур.

уксааның мыйыстыг б өстүрер дээш ажылда эгелзэн бис.

Республиканын эк хөгжүлдзинин кол бы болгаш ортумак са

чорукту сайзырадыры тар. Чазак Баштыны суур — чаңгыс бүдүр

төлөвилели ажылдап э кол-ла сорулгазы — чюк

дыглажышкinnerга кааа болур продукцияны суур бүдүрери. Бо төлөвилел

гал кончуг улуг болган, 200 ажыг саналдар кирге

ликаның Экономика яа депшилгелиг төлөвилел

алган, олар күрүненин

дан деткимчени ап бол

солун: тыва быштак, ка

холуксаалар чок хой эд

кылыглар, кидис кааст

чонар-даштан каасталгал

арыгнын эм оъттары дээ

чүүлдер-ле хөй.

Чазак бодунун талазы

кимчениң янзы-бүрү хө

көргүзер. Бир чугула чүүл

торнун бо төлөвилели про

бүдүреринге эң эгезинде

садып алыкчыга четкимге

чени көргүзери бооп тур

Социал адырга шийт

ужурлуг айтырылгар:

— ажылдаар черлерин

дедири, аңаа хөй кижини

тудары;

— өөредилге, эмнелге, ку

адырларына социал магад

хандыраары;

— кадык камгалалынын

тылгаларынын программ

дүүштүр ГЛОНАСС сист

ажылгаары;

— өөредилге шугумунга

гиянын камналгалыг тех

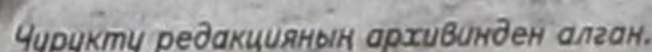
ларын ажылгаары, оларны

дилге кабинеттеринден э

столоваяларга чедир кин

даңзызынче

Анисья ТЮЛЮШ.

— эмчинийн чөлшээрэл бижээн шынзылгазын көргүзөр;

1938 чылдың май 1-де ТАР-ның төвү — Кызыл хоорайның чыскаал шөлүн янзы-бүрү кыйгырыглар, туктар, баштыңчыларның чуруктары каастан, радио дыңнаар черлерни чүк-чүкте тургускан, революстуг утка-шынарлыг өске-даа чүүлдер-биле шимеп каан турган.

Эртенгиниң 9 шакта найысылал Кызылдың бүгү ажил-ишчи коллективтеринин, школаларның девискээрлеринде кызыл туктар, кыйгырыг бижикилер, май 1 байыр-лалыга хамаарылгалыг чуруктар киискивишаан, арат чоннуң хей-адын көдүрүп, байырлыг шинчини улам кирип турган. Таптыг-ла 10 шак турда хоорайның коллективтеринин кежигүннери, араттың революстуг шерин база өөреникчилер революстуг лозуннарны димитте-дир чугаалап, ыры-хөгжүм-биле дараалаштыр шөлге чаңгыс аай чыскаал эгелээн. Ооң киржикчилери индир мурнун таварып, «ураалап», революстуг ырларны күөседип чорааш, Ленин кудумчу-зун дургаар кылаштып эрткен.

Хүндүс 4 шакта совет хамаатылар школарының күш-культура

күрүне типографиязы биле совет хамаатылар школарының командаларының изиг оюнунун түңнелинде совет хамаатылар школары арыг тиилелгени чаалап алган.

Кежээкинн 9 шакта Шагдыр-Сүрүң аттыг клубка Культура яамызының коллективи «Чечектер» деп шини көрүкчүлөргө бараалгаткан.

Байырлал хемчеглери май 2-де база уламчылаан. Оларны сонургап көөрү-биле бүгү чурттагы чон шериг хоорайга чыгып келген. Ол хүн болгулаан чүүлдерниң допчузу болза:

1. АРШ-тан аъттың янзы-бүрү (ыяш арта халыдар, хаак кезер, аът дескиндир маңнап турда аътаныр, дүжер) сургуулдары;
2. АРШ-тан аңгы-аңгы черде идик-хевин чыып кеттингеш, кончуг дүрген эзер, чонаан, адын дерип мунар оюн;
3. Оран камгалаарыга белен деп тамыр сургуулунун 1 дугаар шеригден, 2 дугаарын хоорайның аныяктарындан дужааган;
4. Боо болгаш ыяш, демир, кара-буга сургуулу;
5. Хоорайның каттышкан шокар командалары хол бөмбүү ойнаан;
6. Эр-херэзженнерниң чадаг чарыжы болгаш 64 мөгө салган.

Оолдарның 500 метрге чарыжының бир дугаарын эрги шериг Айыыжы, ооң соондан ревшериг Дажый-оол, электри станциясында Самбу келген.

Херэзженнерниң 100 метрге чарыжының бир дугаарын Күр-типографта Диизеңмаа, ооң соондан саайак болгаш каттышкан

школаның Диизеңмаа дең келген.

Хүрештиң шүүлдезин шеригде Түкчээ алган болгаш ооң үжүүрүн Тес-Хем кожуундан ам совтыва-транста Аракчаа былаашкан.

Ук оюннар эң-не шынарлыг, эң-не солун бооп эрткенин көрүкчүлөр кончуг магадап турган.

Шагдыр-Сүрүң клубка каттыжып чыылган коллективтер болза Культур яамызы, ус-тывыш эвилели, даг үлетпүрү, профес ТК, харылзаа эгелээр чер, каттышкан школа. Аңаа Май Бирээниң дугайында илеткел болган. Илеткел

база массалыг оюн болган.

Хоорай чагыргазының коллективинге Май Бир дугайында илеткел соонда ши болгаш янзы-бүрү оюннар көргүскен.

АРШ-ка уткулга хуралын АРШ-тың комиссары Биче-оол ажыткан. Май Бирээниң дугайында АРШ-тың командири Лакпа кончуг делгереңгейи-биле илеткел кылган. Илеткелдин соон дарый «Аас-кежиктиглер» деп кончуг солун шини АРШ-тың уран ишчилеринден көргүскенин көрүкчүлөр кончуг сонургап көргөннер.

1939 чылдың 4 айның 30 хүнүнде Шагдыр-Сүрүң аттыг клубка болган байырлыг уткулга хуралының кежээкинн 7 шакта хоорайның чурттакчылары сыңышпас кылдыр чыгып келген. Клубтуң иштинде Кызыл хоорайда коллективтерниң Май 1-ге холбаштыр үндүрген хей кожа солуннарын делгээн, хурал кылыр өрээлиниң ол-бо чырыккы ханаларында лозун, чуруктарны кызыл чайт кылдыр азыпкан.

Байырлал хүннеринде хөгжүм чергелиг кончуг солун оюннар болган. Оон ыңай Күркинотеатрга, совет хамаатылар клувунга, совет хамаатылар школарының клувунга база уткулга хуралдары болгулаан.

шөлүңге Кызылдың коллективтеринин тергийн дээн командаларының аразыга хол болгаш бут бөмбүүнүн маргылдаалары болуп эрткен. Аңаа каттышкан школаның, АРЭ ТК-ның, каттышкан школаның башкыларының, хоорай чагыргазының, совет хамаатылар школарының, күрүнениң типографиязының командалары идепкейлиг киришкен. Маргылдааларның түңнелинде хол бөмбүүнге бирги черни каттышкан школа башкыларының, ийги черге башкы сургуулдарының, үшкү черге ТК-ның командалары төлөптиг болган. Бут бөмбүүнге

доозулган дораан каттышкан школаның ыры, шүлүк, күш-культура болгаш хей янзы кончуг солун оюннар көргүскенин көрүкчүлөр ында сонургап турган.

Чазак чериниң коллективиниң уткулга хуралына эш Базыр-Сат илеткээн. Ооң дооразы-биле коллективтин бодундан янзы-бүрү ыры, хөгжүм, тоол, илби болгаш

Хуралдар соонда янзы-бүрү массалыг оюн чүүлдери болгулаан.

(Архив материалының сөзүг-лелин хевээр арттырган).

Маадыр КУУЛАР,
Тыва Республиканың Күрү-не архивиниң кол специализи.

Чуруктарны архивтен алган.

2009 чылдың декабрь 16-да Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетиниң №134 дужаалы-биле бадылааны арга-арыг участоктарын арендаарының керээзин чарар эргени азы арга-арыгның өзүмнерин садыглажырының керээзлерин чарар эргени садарының талазы-биле арга-арыг аукционнарын эрттирериниң чурумунга дүүштүр 2013 чылдың апрель 26-да №2-кр/13 аукционга киржилгениң чагыгларын хүлээп алганының протоколунга дүүштүр аукцион эгелегиге чедир 4 бижимел чагыг кирген, оларны күштүг деп санаан. Долаа түнүн төлээнин бадыткап турар документтерни аукционнуң киржикчилеринден алган, ол дугайында медээлерни 2013 чылдың апрель 26-да аукционга киржириниң чагыгларын хүлээп алганының протоколунда айыткан.

Аук. ед-ның №	Турар чери		Кварталдың/длиндектин №	Ыяштың хемчээли (куб)		Породазы	Шөлү (га)	Ажылгалдың чөпшээрээн хевири	Аукцион едини-цазының эге өртээ	Долааның түнү, рубль-биле
	Лесни-чество	Лесни-чествоноң учас-токтары		Шупту	Ооң иштинде тудуг ыяжы					
1.	Каа-Хем	Сизим	785/69	150	-	Лц	5,0	Ыяш белеткели, 1 чыл	492,0	49,2
2.	Чадаана	Чыраа-Бажы	37/12	241	207	Лц	2,5	Ыяш белеткели, 1 чыл	30206,28	3020,63
4.	Тожу	Тоора-Хем	60/16	235	217	Лц	3,7	Ыяш белеткели, 1 чыл	25797,80	2579,78
5.	Тожу	Тоора-Хем	27/13,17	493	-	Лц	2,3	Ыяш белеткели, 1 чыл	1811,04	181,10
Шупту:				1601,0	525		30,0		71362,12	7136,21

Аукционну болбаан деп санаан, чүге дээрге №11,2,4,5 аукцион единицаларының талазы-биле чагыглар киририниң хуусаазы дооступ турда чүгле чаңгыс чагыг кирген.

Аукционнуң организакчызы-биле (ТР-ниң Арга-арыгкүрүмү) чээрби хонуктун дургузунда (2013 чылдың май 20-ге чедир) аукцион единицазының эге өртээ-биле арга-арыгның өзүмнерин садыглажы-рының керээзин чарган турар ужуруг.

№3 аукцион единицазының талазы-биле чагыг кирбээн

Аук. ед-ның №	Турар чери		Кварталдың/длиндектин №	Ыяштың хемчээли (куб)		Породазы	Шөлү (га)	Ажылгалдың чөпшээрээн хевири	Аукцион едини-цазының эге өртээ	Долааның түнү, рубль-биле
	Лесни-чество	Лесни-чествоноң участо-ктары		Шупту	Ооң иштинде тудуг ыяжы					
3.	Тожу	Сыстыг-Хем	108/27, 29,35	356 76 59	88 13	Лц Б С	16,5	Ыяш белеткели, 1 чыл	13055	1305,5

Өрт камгалакчызы

2012 чылдың чыг-кожуун девискээрини өрттү бүрүткеттинген, га деңнээрге, бир кат өрттериниң болган чыл сумузунун девискээрлери Ортаа-Тоопчу, Көжээлиг б музунга хамааржыр Дашт черлерге агаар станциязы биле бергени, июнь 5-те шактан 6-ның эртенинде чанчыктыг кызаңнаашкы түңнелинде үстүнде айы-лерге дыт ыяшка чанчык болгулаан.

Өрттерин Нарын суму-зында тургустунганы эки-лер командалының дары-берген өрт машиназыны Адис Иванович Сегбени-шын шиитпирлиг хемче-нындан айыыл-халап ол-чурттап оран малчын ко-данынде өжүртүнген. Ар-ринге Нарын суурунун аны-Владимирович Кур, Па-Сегбе, Намгай Шулуеве-тыш Робертович Дулгу, Март-оол, Игорь Седик-Орланович Сонам, Ома-Маажый ойнап өскөн чери-бойдус-чурумалын, мал-ма-белчириң өрттен камгала-дургузунда чаныш-сыныш-ажылдааннар. Аныяк оол А-бодунга даанган машина-гезин кылып, эш-өөрү-бил-таварылгада-ла чонунга д-турары чоргааранчыг. Ол-болган Михаил Шойжун к-12 дугаарлыг бажыңның ве-турда, Найырал 42 бажың-8 тонна сараат сигени кы-машиназында кывар-чаар-бодунун хөреңгизинден ал-өжүрген. Ынчангаш Эрзи-девискээринде турар №20-ажылдакчыларының мурну-реринин берге ажылының ү-чедирип турары-биле үстүнд-оолдарга база Адис Иван-четтиргенивисти илередип, оран Россия Федерациязы-30-де болур өртчүлөр байы-куштур оларга чедишкенин хей-аады бедик болурун күз-

Глафир
Эрзин кожуунун өртк-гаарал килдизиниң даргазы

Ажылдакчыларының эргелерин ылапты-б-турар организациялар-зынга бо чылга чедир Т-4 организация турган. камгалалының бүгү дел-апрель 26-да, ол даңыг-зация немешкен, оларг-дин сертификаттарын т-Ол организацияларның республиканың халдавырлыг эмнелгези база бар. Кол-Сарыгларның чугаазы-бил-эмнелгени 20 негелделерге-рарын хынаан. Ол дээр-хоойлузун хажыптааны, ажил-социал камгалалы, күш-ажыл-ның аттестациязы дээш, оон-негелделер-дир. Шупту нег-эмнелге күш-ажыл инспекция-үнелелин алган.

Эмнелгеде ажылдакчылар-дап турар байдалы ылап-ла-Кадык камгалал албан черинде камгалалының специали-биологтук материалдар-биле турары дээш немелде чем, су-турар, чунар душ, дыштаныр

КОЖУУН БҮРҮЗҮ ОНЗАГАЙ

Спортчу амыдырал

Кым-даа, чүү-даа
уттундурбаан

комитетин даргалал турган Сергей Дон-
гакович Дагбанын
спортту кожуунга
сайзырадырынга
кирген улуг үлүүн
демдегедилер.

Мөңгүн-Тайга
дээрге ус-шевер-
лерниң чурту-ла
болгай. Оларның
сиилби чазан кы-
лыгларын, даараан
белектерин, чураан
болгаш тырттырган
чуруктарын хүреш-
ке келген кижилер
магадал көрүп, са-
дып ап турдулар. Ко-
жуунун төп Куль-
тура бажынының
чурукчузу Байлак
Хертектиң «Бызаан-
чы» деп сүй белектери дыка чараш.
Мугур-Аксы ортумаа школаның 11
«б» класстың өөреникчизи Сырга
Багай-оолдун тырттырганы «Изини»
деп чуруу кончук солун — хөлдө
шуужуп алган өшкүлөргө көстүрү
бир янзы. Ону бо кижик сөс-биле тай-
лыбырлап шыдаас — чүгө көрүп,
магадал болур.

Хүреш маргылдаазын эгелээ-
ринин езулалында бир янзы чүүл
— Мөңгүн-Тайганың тыва национал
хептиг аныяк-чалыы, чараш кыстары,
тыва чемнерни деспилерге оваалан-
дыр тудуп алгаш, чыылган чонну
эргип, тыва чемнерниң дээжизин
сөңнээринин езулалын кылганы —
Мөңгүн-Тайганың чеминиң дээжизин
көрүкчүлөр шупту амзаан дизе,
хөөредиг чок боор.

Мөңгүн-Тайга кожуунун шаңна-
лы дээш хүрешке республиканың эң
шыырак дээн мөгелери киришкен.
Шуптузун санааш канчаар, Маадыр
Монгуш, Сайын-Белек Түлүш, Айде-
мир Монгуш оларны адап каарга-ла,

Айдың Очуржап, Айдемир Монгуш, Сайын-Белек Түлүш, Аяс Кула.

четчир. Эң шыырак дээн сес мөге
артканда, Мөңгүн-Тайга кожуунун
аныяк Начын мөгези Аяс Кула биле
республиканың Арзылаң мөгези
Маадыр Монгуш таваржы берген-
нер. Мөгелерниң хүрешкен-даа, тыва
хүрештиң чаңчылдарын сагаан-даа
талазы-биле бо ужуражышкын
кончук чараш болган деп, көрүкчүлөр
демдегеп ордулар. Аяс Кула Маадыр
Монгушту чараш арга-биле октааш,
ат-алдарлык хоочун мөгеге хүндүт-
келин илередип, тыва мөгелерниң
шаг-шаандан чаңчылы езугаар
оң колдуунун адаа-биле эрте ха-
лааш, девип кагды. Тыва хүрештиң
бо чаагай чаңчылы сөөлгү үеде
уттундурган деп болур. Бир эвес
октаан мөге октаттырган мөгениң
колдуунун адаа-биле эртер болза,
бо удаада мен октап алдым, да-
раазында сен октап болур сен деп,
эжинге хүндүткелин илереткени ол.
Октаан мөге октаттырган мөгени
колдуунун адаа-биле эртерипкен
болза, дараазында база октаар мен
деп бардамнааны ол боор.
Аяс Кула шилиндек дөрт мөге-

нин аразынче кирип, шүүлген мөге
Айдың Очуржапка октадып алган.
Айдемир Монгуш Сайын-Белек
Түлүштү октаан. Айдемир Монгуш
биле Айдың Очуржап тутчуп алырга,
Айдемир шүглүр боор деп оң та-
лаакчылары хор эреп орда, олар-
ның мөгези октадып алган. Айдың
Очуржап шүглүп үнген.

Мөгелерге мөңгүн-тайгажы-
ларның онзагай шаңналдары база
бар болду. Төрзэн чериниң байлаа-
ның дээжизи кончук семис тарбаган-
нарны, дендин улуг кадыргыларны
шаңналдыг черлер ээлзэн мөгелерге
кол шаңналдар-биле кады тудускан.

Сайгарлыкчылар Сандро Сал-
чак, Шавар-оол Салчак, Аяс Кара-
Сал, Өвүрдө чурттап чоруур мөңгүн-
тайгажы Айдың-оол Чамбал, башкы
Бичен Санчуг, композитор Амыр
Хоюгбан дээш, хөй санныг деткич-
чилерге өөрүп четтиргенин маргыл-
дааның организакчылары чоннун
мурнундан илереткеннер.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Каң-оол САТТЫҢ тырттырган
чуруктары.

МААДЫРЛАРЫВЫС- ТЫҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Ада-чурттуң Улуг дайыны-
ның төөгүзүн билип алырынга
база эжелекчи немец-фа-
шистерге удур совет чоннун
ыдыктыг дайынынга тыва эки
турачыларның маадырлык
киришкенин аныяк-өскенге
таныштырып өөредип, чаңгыс
чер-чурттугларывыстың маа-
дырлык чоруун утпайн сактып
чорууру хамааты кижиниң
хүлээлгези-дир деп санап
чоруур мен.

Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чы-
раа сумузуңуң эң-не эрес-дидим
болгаш төлөптиг оолдары, ожукуң
үш дажы дег болуп алгаш, чаңгыс
суурдан эжи Монгуш Доржуңуң
башкарып турганы 4-кү взводунуң
дайынчылары: Монгуш Чылбак Дүктүг-
оол огу, Сарыглар Дидиржаа Шо-
кар огу дайынче айттаныпканнар.

Сурмичи суур дээш кадыг-дош-
кун тулчуушкунга улуг лейтенант
Сат Бүрзеккейниң командылааны
11 пулеметчулар панфиловчулар-
ның маадырлык чоруун катаптааны
уттундурбас. Бүзээлге таварышса-
даа, чаңгыс базым-даа аткаарла-
вайн, чүс ажыг фашистерни узут-
кааш, маадырлыгы-биле мөчээрнер.
Сурмичи дээш тулчуушкунга мөчээр
маадырларның аразында Монгуш
Чылбактың, Сарыглар Дидиржааның
аттарын кири бижээр. Олар төрзэн
Тывазынче эеп келбейн, украин чер-
де кезээ мөңгөде артып калганнар.

Монгуш Чылбак 1921 чылда
дарган Дүктүг-оолдун өг-бүлезинге
төрүттүнген. Бичизинде-ле орлан-
шоваа, эрес-дидим кылдыр өзүп
келген. Ол сумунуң аныяктары-
ның аразында хөй-ниитичизи-биле
ылгалып турган. Бижикти бир-ле
дугаарында өөренип алгаш, комсо-
молга база кирип алган. Чылбак чаа
амыдыралдың суртаалчызы болуп
өскелерни спортка, бижик өөре-
ниринге эвилелдеп турганнарны
бирээзи. Ол хол бөмбүүнге эки ой-
наар, хаактаарыга тулган чемпион
турган. Чылбак бойдука хөлчок
ынак турган. Дириг амытаннарны
кээргээр, ыяш-даш сонуургаар.
Хемчик кыдыныга шетчигеш эккеп
тарып каан дээр. Ол шет улуг дыт
болуп өскөш, Хемчикке салгалда-
рын арттырып каан...

Сарыглар Чунар-Сава биле На-
зыты хеймер огу Дидиржааны да-
йынче чоруткан олчаан көрбээрнер.
Сарыглар Дидиржаа аныяк назынын
төрзэн чуртунуң хосталгазы дээш
хараа чокка берген.

Кара-Чырааның Кызыл исчилери
«Чылбактың дыдын» тарып, школа
музейинде эки турачыларның булу-
нун дерип алган, өөреникчилерге
оларның маадырлык чоруун таныш-
тырып, чырык адын тураскалга арт-
тырар ажилдарны кылып турарлар.

Ынчалза-даа суурнуң көскү
черинге маадырларывыска турас-
каалдан тургусса деп күзелим бар.

Бистиң хостуг, шөлзэн, аас-ке-
жиктиг, тайбың чуртталгавысты тур-
гусчуп берген дайын кижикчилери,
эки турачыларывысты утпайн сактып
чорууру ужурулгус бис.

Шораана ХОВАЛЫГ,
Кызылдың № 11 школазында
төөгү башкызы.

ЭЖИВИС ДУГАЙЫНДА

Мөгейиг

окта чаа эживис, бой-
курлавырлары болгаш
тия сайыды Виктор Ка-
лды чидирдивис. Кады
дап, чурттап чораан эш-
бистер аныяк спортчу-
а, ажы-төлге өөредиглиг
боор деп идегевншаан,
с дугайында чылыг сак-
кыннарны солун арнын
ыштыр дамчыттывыс.
Доржуевич 1963 чыл-
ыбрь 21-де Тыва АССР-ниң
ымчизи Допчу Маңнай-
ч Кара-Салдың болгаш
нүн ишти, башкы Бадына
Доржуевичниң хөй уруглуг
зинге төрүттүнген. Ол бичи-
тура кончук эш-өөрзүрек,
так, өөредилге, ажил-ишке
ак, школа амыдыралының
илиг кижикчизи чораан.
18 харлыында ССРЭ-ниң
мастери атты күүседип
улуг тураланып, ат-алдар
лдым деп көөргөттинмээн.
радың күш-культура техни-
дооскаш, Тывазында чанып
ажы-төлдү, аныяк-өскенни
хаара тудуп, тренер-башкы
кылдап эгелзэн. Ол — бүгү-
чергелиг категорияның
хүрешке судьязы.
ериг соонда өөнүн ишти
мур-ооловна-биле Чадаана
та башкы ажилын уламчы-
жуунун спортчу болгаш
ти ажилының идепкейлиг
чизи болу берген. Ол бо-

дунуң кижилези-биле хостуг хүрешке,
тыва хүрешке кожуунуң бол-
гаш республиканың шыырак
мөгелериниң санынче кирип, ол
үеде диңмипер турган республика
чергелиг ССРЭ-ниң Күш-ажылының
Маадыры Лопсанчап аттыг ку-
бокка, «Кашпалдың ззири» аттыг
маргылдааларга удаа-дараа шаң-
налдыг черлерни ал турган. Чөөн-
Хемчиктиң Наадымынга Арзылаң
мөге Маадыр Монгушту октааш, шүглүп,
кожуунуң «Начын» мөгези атты ап,
1994 чылда Тыва Республиканың
Наадымынга 16 шыырак мөге ара-
зынче кирген.

1986 чылдан чуртталгазының
сөөлгү хонуктарынга чедир баштай
Чөөн-Хемчик кожуунуң, оон ТР-
ниң тыва хүреш федерациязының
кежигүнү болуп, кол (секретариат)
ажылын күүседип келген. Оң
киржилгези-биле бо хүнде ажыл-
латтынып турар тыва хүреш дүрүм-
нери чогааттынып, чаартылгалар,
эдилгелер немежил турган.

Ол чүгө хүрежир эвес, а спорт-
туң шупту хевирлеринге идепкейлиг
киржип, туризм болгаш спортчу
ориентированиениң сайзыралынга
улуг үлүг-хуузу кириген.

Чадаананың элээди уруглар-
ның спорт школазынга директор-
лап ажилдап тургаш, Тывага кыс
уруглар аразында хостуг хүреш
спортунуң бир дугаар эгелекчизи,
тренер-башкызы болган. Үр-даа
үе эрпээнде, оон өөреникчилери
Надя Ондар, Сылдысмаа Делгер-
оол, Шончалай Сундак, Шончалай

Сат, Айлаана Монгуш, Айыраа Сал-
чак Россияның шыырак спортчула-
рының аразынче кирип, шаңналдыг
черлерни ал эгелзээрнер. Амыдырал
чаңгыс черге турар эвес, школачы
назылыг уруглар школазын доозуп,
дараазында өөредилге черлеринче
кирер үе келирге, башкызы кончук-
ла дуздалашкан.

2000 чылда Виктор Допчуевич
Тыва Республиканың президен-
тинин Чөөн-Хемчик кожуунда
төлээзинге томуйлаткан. Амыдырал-
чы идепкейлиг туружу, дуржулгазы
болгаш билиглери Виктор Допчуевич-
чиге харысалгалыг удуртукчулар-
ның бирээзи болур арганы берген.
Кожуунуң социал-экономикиг
хөгжүлдээинге ол дорт кижилгелиг
болуп чораан. Ажы-биле чугаалаар-
га, эрге-чагыргаже соңгулдалар дээш
«Чаңгыс демниг Россия» партиязы
оң билдиги удуртукчузы-биле
соңгулдаларга эки көргүзүлгелерни
доктаамал чедип ал келген.

Чылдың эртип турар бүгү де-
легей чергелиг дириг хөгжүмүнүң
болгаш чүдүлгениң Үстүү-Хүрээ
фестивалында оон киржилгези
болгаш деткимчези улуг дээрзин
демдегелес аргажок.

Хууда амыдыралында кончук
кызымак, хостуг үезинде кат-чимис
чыып, чыжыргана кактап, варенье
хайындырар, чем кылырынга ынак,
бажың чугайлаар, идик-хеп чуур
дээн чижектиг ажилдардан кажан-
даа бужурганмас.

Сайытай бергеш, кылган ажил-
дары: Шуй бойдуз парыгын тургу-

зарында, хоорай-суурларның богун
аштап-арыглар чаа төлөвилелди
боттандыраарының кырынга чедир
ажылдап кылган турган. Федералдыг
төптен үер халавынга удур хемнер-
ниң эриктерин быжыглар ажилдар-
ның хөй түңнүг акшаландырыш-
кынын доктаамал камгалап келген.
Республиканың девискээринде онза
камгаламалдыг бойдуз девискээрлерин
хир-чам, бок-күзүрүмден арыглар
субботниктерни организастап, кады
ажылдап чоруур эш-өөрүн деткип,
чон аразында экологтук кижизидил-
гени доктаамал чорудуп келген.

Улугну улуг деп, бичини бичи
деп чон мурнунга хүндүткелдиг
чораан эживис, кончук ажилдаар
назынында хенертен чырык өртем-
чейден чарлып чорутканы кончук
хомуданчыг болду. Оң чедир кылып
четтикпзэн ажилдарын, күзелдерин,
сорулгаларын күүседир дээш арткан
эш-өөрү кызар алаар бис.

Эш-өөрү.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 68 чылынга тураскааткан хемчеглер планы

Апрель 16 — май 9

Чер-черлерге дайыннар дугайында дилээшкннер материалдары-биле «Дайынчы хуудус» конкурс — өөредилге черлеринге.

Май 6 — 9

Тиилелге хүнүнге тураскааткан Хенделен — Кызыл аразынга чик атлетика эстафетасы — май 6-да 9.00 шакта.

Май 7

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Россияның Тиилелге хүнүнге тураскааткан Р.Д. Кенденбил аттыг республиканың уругларның уран чүүл школазының өөреникчилериниң киржилгези-биле концерт — Р.Д. Кенденбил аттыг РУУШ-ка 15.00 шакта.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы М.И. Айыжының «Майның вальсы» концерти (дайын чылдарының ырлары) — Улусчу чогаалдыг бажынынга 17.00 шакта.

Күрүнениң «Саян» ансамблиниң «Тиилелчи чонга — Алдар!» деп байырлал концерти — В.Көк-оол аттыг Национал театрга 17.00 шакта.

Май 8 — 9

«Георгий лентасы — 2013» республика акциясы — Арат шөлүнге, Тиилелге шөлүнге, Кызыл хоорайның микрорайоннарынга, республиканың хоорайлары болгаш суурларынга.

Май 8

«Тываның аныяктары» солунуң шаңналы дээш Тиилелгениң 68 чылынга тураскааткан чик атлетика эстафетасы — Арат шөлүнге 10.00 шакта.

Мөңгө отка, тураскаалдарга болгаш тураскаал демдектерге гирляндаларны, ногаан бүрүлери болгаш чечектерни байырлыгы-биле салыры — Тиилелге шөлүнге 11.00 шакта.

Тиилелге хүнүнге тураскааткан «Кезээ мөңгөде тураскаалдыг хүнүң чылынга салют болгаш алдар!» байырлыг концерти. Оң эгезинде Тиилелге хүнүнге архив документилериниң делгелгези — В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-ши театрынга 17.00 шакта.

«Тиилелгениң 68 хүнү» байырлал концерти — Орус культура төвүнге 18.00 шакта.

Май 9

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 68 чылынга тураскааткан байырлал чыскаалы;

профессионал өөредилге черлериниң аразынга ырның болгаш чыскаалдың көрүлдө конкурсу;

өөреникчилерниң аразынга ырның болгаш чыскаалдың «Плац-Парад» көрүлдөзи — Арат шөлүнге 10.00 шакта.

Патриоттук кижизидилгеже кыйгырган «Сактып болгаш чоргаарланып чор бис» акция (Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң дугайында буклеттер үлелгези) — Арат шөлү. 10.00 шактан.

Улуг Тиилелгениң 68 чылынга тураскааткан байырлыг концерт. Арат шөлү. 12.00 шакта.

Тыва эки турачыларны фронтужа аъткарганының 70 чылынга болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, 1942-1944 чылдарда тыва хүрешке ТАР-ның ийи дакпыр чемпиону Д.Х. Бегзи-Хуурактың чырык адынга тураскааткан тыва национал хүрешке Тиилелге хүнүң республика турнири — «Хүреш» стадионунга 12.00 шакта.

«Өгбелерге мөгейи» деп тыва эки турачыларның фронтужа аъттанганының 70 чылынга тураскааткан байырлыг концерт — В. Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрынга 18.00 шакта.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыг харысгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр, бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	3	97,80	11,50	2,3

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажың. Бажың ажыглалга дужааттыг.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажил-агый килдиз — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдиз — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлөтпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 7953. Чагыг 51. Номериң парламга дужааганы: график

езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Байыр чедиришкннери

Бистиң эргим, ынак дунмавыс, ававыс, даай-ававыс **Зинаида Дажиевна КЕННИН** апрель 28-те 50 харлаан юбилейи. Ол — бир кыстың, 1 оолдун энерелдиг, эргим авазы, кады чурттаан эжиниң чөлөнгижи, хөй-хөй дунмаларының эргим даай-авазы, уйнуктарының кырган-авазы. Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл сумузуңда ажилдап-чурттап чоруур.

Дунмавыс Рыбинскиниң көдээ ажил-агый техникумун дооскаш, хып дээн аныяк үелеринде «Найырал» совхозтуң Шанчы салбырынга хөй үеде зоотехниктеп ажилдаан. Ада-өгбөзи хөй-хөй мал-маган тудуп, колхоз-совхозка ажилдап чорааннар. Оларның мал-маганын камгалажып, азыражып турган.

Коммунистг партия үезинде Омск хоорайның партияның дээди школазын дооскан. Чаа-Хөл кожуунга комсомол секретарыга үр үениң иштинде ак сеткилдиг ажилдап, аныяктарны хаара тудуп, эртем-билигже углап каан. Партия эге организациязынга база ажилдаан. Бичизинден ажилга кызымак, ак сеткилдиг, чончу дунмавыс «Найырал» совхоз дүшкен соонда,

бодунуң хуу мал-маганын тудуп, арат ажилчи, бо чоокку үелерде алгы-кеш биче бүдүрүлге ажыдып алгаш 3 ажил хүлээп алгаш, ажил-биле хандырган. А теп, кидис салчып, чонактар аргаан-даар чонга садып-саарып, чоннуң чагыын күүс Амгы үеде тус чер хуралының депутаты суму-даа, кожуун-даа чергелиг марг деткикчизи, бодунуң азыраан малы хөй чоруур дунмавыс.

Бичизинден эгелеп анай, хураган со тап, алгы-кеш ууштап, кандыг-даа ажил чорааш, эки талазын көргүзүп, шевер, чылдың-на шаңнал-макталды ап чораан, Эртем-билиг чедирип каан, Эргим авам, сеңээ Көвей санның уйнуктарың Кадыкшылды күзеп турлар.

Бежен харлаан хүнүңде бис, эргим д Черниң өңгүр чечектерин сеңээ сөнн Чедишкнни, аас-кежикти, кадыкшы Сеткиливис ханызыңдан күзедивис.

Угбазы Зоя Дажиевна, Чечек Д өөнүң ээзи, уруу, күдээзи база дунмаларыңдан.

Эргим, ынак ававыс **Валентина Тюлюшевна ОЮННУ** юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, уругларының аразынга ам-даа хөй чыл чоруурун йөрээдивис.

Өпейледип өстүрүп каан ававыс сээ

Өөрүшкүнү сеткиливис ханызыңдан күзедивис.

Аарыгларга, бергелерге алыспайн,

Ажы-төлүң улгаткыже азырадың

Чаңгыс ол-ла ажылыңга ижгенгештин,

Чедишкнни чедип алдың, эргим авай.

«Чазыг кылбайн чурттаңар» — деп

Чагыг-сөзүң берип чор сен.

Өөнүң ээзи, уруглары, уйнуктарыңдан.

Эрзин кожуунуң Сарыг-Булуң сумузуңга Ада-чурт дайынының киржикчизи **Галина Төңмитовна ДАВААТОРНУ** чырык адынга тураскааткан республика чергелиг марылдаалар болуп эртер:

— Май 4-те 10 шакта херээжен командалар аразынга волейбол;

— Май 5-те 11 шакта тыва хүреш.

Чарлалдар

Кызылчыларның болгаш хоорайның аалчыларының кичээнгейинге!

Тыва Республиканың Конституция хүнүнге уткуштур ре Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи Тываның конституция сайзыралының төөгүзүн сонугаар бүгү кижилерни чалап т арыннары-биле май 5-тен 7-ге чедир музейниң ажилдаар таныжып болур.

Кирери хостуг.

Музейниң админ

Маадыр Сандыпович КУУЛАР

2013 чылдың апрель 29-та, 72 харлап чорааш, Тыва Респуб-ликаның кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы, ИХЯ-ның хоочуну, күш-ажылдың хоочуну, дээди категорияның шыдыраачызы **Маадыр Сандыпович КУУЛАР** мөчээн.

Ол 1967 чылда Томск хоорайга күрүнениң медицина институдун дооскан. Күш-ажылчы базымнарын республиканың кожууннарынга эгелээн. 1978 чылдан 1994 чылга чедир Шинткел күүселдезиниң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң эмнелге кезээниң кол эмчизинге ажилдаан, иштиги албанның майору. Сөөлгү чылдарда Кызыл хоорайның №2 поликлиниказынга ортопед ажилдап турган.

Маадыр Сандыпович чаагай сеткилди-биле, чугаакыр чожилерге хүндүткелдиг хамаарылгазы-биле онзаланып чораш кижизиткен, алды уйнуктун кырган-ачазы.

Кайгамчык эмчиниң, өг-бүлезиниң төлөптиг ээзиниң д ыткылыг тураскаал оон төрөл болгаш чоок кижилериниң кезээде артар.

Чарлышкын езулалы май 1-де 12.00 шакта Кызыл хоорай кудумчузу, 60, квартира 12 деп адреске болур. Харылзажыг 8-913-342-00-36, 3-37-61.

(Солунуң дараазында үндүрүлгези май 4-те үнүр)

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000073 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республик биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээн. Хер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тывалодиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко) Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодолдары реда туружу-биле дүүшпейн барып-болур. Айыттыг-саннары болгаш өске-даа ф дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.